

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені****Мамандығы: Халықаралық құқық****Шифр: 5В030200****Пән: Заңгердің кәсіби этикасы****ДӘРИС ТЕЗИСТЕРІ****1-тақырып. Пәнге кіріспе**

Бүгінгі күні құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби ісі заң пәндерінің негіздерін білумен ғана шектелмеу қажет, ол өз іскерлігін тәжірибеде, түрлі категориядағы азаматтармен өзара әрекеттесу жасағанда қолдана білуі тиіс. Құқықтық білімнен басқа заңгер-маман кәсіби-қызметтік міндеттерді аса белсенділікпен шеше алуға мүмкіндік жасайтын ізгілікті-этикалық нормаларын игеру қажет. Ол өзін-өзі ұстай алуы керек, салмақты болып жас мамандарға үлгі тұтатындай өнегелі қызметкер болуы тиіс.

Моральдық-ізгілікті тұрақтылығы, педагогикалық әдеп, салмақтылық, өзін-өзі ұстай білу, намысшыл болу, басқа адамды түсіне алу, басқаларға әсер ете алу – заңгердің кәсіби мінездемесінің толық тізімі емес. Бұл мінездемелер кәсіптік дайындықты тиімді ету критеріі ретінде қабылдануы мүмкін.

Заңгердің құқық қорғау, жазалау, қадағалау функцияларын ғана атқармай, түзету, тәрбиелеу және ізгілендіру жұмысын жүргізуі тиіс.

Сол себепті “Заңгердің кәсіптік этикасы” атты курсына оқу – құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік дайындығының міндетті бөлігі болып табылады.

Аталмыш курс кәсіптік дайындықтың бастапқы кезеңінде оқытылады.

*Курс мақсаты* – кәсіби этиканы құрайтын теория мен тәжірибе негіздеріне, тыңдаушылар бойында құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби этикасына сәйкес келетін әдептілік туралы білім жүйесін қалыптастыру.

Сондай-ақ, жоғары білікті, теориялық білім мен тәжірибелік қызмет негізінде құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік этикасына сәйкес келетін кәсіптік қызметті іске асыра алатын қабілеті бар маманды даярлау.

Өйткені, кәсіптік этиканың негіздерін, оның ізгілікті мәнін және мамандық проблемаларын білу құқық қорғау органдарының әр қызметкеріне міндетті. Кәсіптік этиканы оқу қажеттілігі қазіргі мемлекеттің дамуы және қалыптасу ерекшеліктерімен, қоғамдық және мемлекеттік өмірдің ізгілендіруін жетілдірумен, адам, оның құқықтары мен бостандықтарын қамқор етуімен шарттары отыр.

Негізінен әдептілік әркімнің өз құқығын жүзеге асырған кезде басқа адамның құқығын бұзбауға арналған, бұл тұжырым заңмен де қолдау тауып отырады. Оның себебі адам мен қоғам арасындағы қатынас та әдептілік, адамгершілік негізге сүйененді.

Қазіргі кезде біздің қоғамда адамды танып-білуге деген ұмтылыс күннен-күнге артуда. Этика да, құқық та адамтанушы пәндер ретінде қалыптасуда. Бұл екеуін біріктіретін басты өзек — адам.

Адамның заңмен көзделген құқықтарын жүзеге асыруда әдептіліктің, адалдықтың алатын орны ерекше.

Адам баласы ең әдемі, өз ары алдында таза, әрі пәк адал болуы керек. Онсыз мәнді де сәнді тыныш өмір сүруі екіталай, тіпті мүмкін емес. Сондықтан да әркім өзімен-өзі (өз ар-ожданымен, намысымен, жан-дүниесімен, бүкіл болмысымен) әрдайым жарасымды болуы керек.

Өз ғұмырында заң саласында ұзақ жылдар бойы қызмет істеп жүрген кейбір азаматтар өмір бақи қиянат, қараулық, қасгөйлік, арамдық, арыстық, астамшылық, арандатушылық, күпірлік, көлгірсушілік, өтірік өсек, пәлекор, жалақор, жалғандықтардың жолын қиып, қылмыстың алдын алып, оны болғызбау шараларын қолданып, қоғамға зор пайдасын тигізгенін айтпасқа болмайды. Себебі олар өзіне жүктелген міндетті аса жауапкершілікпен

адал атқарған, адамшылықтың алтын айдарындай нұр шашқан әділеттілік пен адалдықтың ақ туын желбіретіп жоғары ұстаған аяулы да қадірлі адамдар еді.

Ондай адамдар мейірім, мейірімділік, бауырмалдық, туыстық сезім, ізгілік, тазалық, үлкен парасаттылықтың ұрығын, дәнін әр көңілге құйып, әр жүрекке еккен, нәтижесін көрген. Асқақ ел жұртының шың басындай тәкәппар да албырт, жомарт жүрегінен мәңгілік жәннат тапқан, абырой-атаққа кенелген, қуанышқа бөленген, өшпес мұра да қалдырған.

Әлсізге медет, күтіге айбар, зарыққанға жебеу, торыққанға демеу, асқанға тосқан, сасқанға сая, ұрпаққа ұстаз, ұлысқа ұран бола білген билер мен шешендер, әділ хандар, білгір заңгерлер, ардақты ел азаматтары болған, бүгінгі күнде де баршылық.

Үлкенді сыйлау – бұл имандылық пен адамгершіліктің ірге тасы, мұндай ұлы қасиеттерді бойына жинақтап сақтай алмаған адам «адамгершіліктен» айырылған, не одан безген адам болып табылады.

Жалпы әдепті адам өзі өмір сүріп, тіршілік етеп отырған табиғатты да аялай білуге, оны көзінің қарашығындай қорғауға тиіс.

Ал заңдылықты құрметтеу, оны ерекше қастерлеу, адамгершілік борышты аса жауапкершілікпен өтеу, ендеше әдептілік бұл ізеттілік, кішіпейілділік, көпшілік, қоғам талабына бағынып, оны бұлжытпай мүлтіксіз орындау деген сөз.

*Әдеп сақтау дегеніміз* – қоғам талабына сай келу, ал талап қою оны орындау үлкенді-кішілі бүкіл қазақ жұртының қастерлі міндеті.

Қазақ дәстүрінде сәлемдесу тек аман-саулық сұрасу ғана емес, бұл ел ішінде, ағайын-жекжат арасында татулық орнату, ел-жұрт бір-бірімен қырғи-қабақ реніште болмай, ауыл-аймақты біріктіру мақсатын көздейтіндігіне айрықша мән берген. Мәселен, сәлемдесу рәсімінде адамға деген қаншама жылулық, мейірім мен шуақ, ықыласты шапағат, қамқорлық пен жарасымды жарастық жатыр.

«Ассалаумағалейкум» (араб сөзі – сізге тыныштық тілеймін деген мағынада) деген сәлеміңізге үлкен кісі «Уағалейкумассалам» (сізге де бейбітшілік болсын) деп, жауап қайтарады, міне өзара байланыстың түп-төркіні қайда екендігінің куәсі тәрізді дүние.

Кейбір тасы өрге домалап, байлыққа, мансапқа қолы жеткен адамдардың аға-інісін, апа-қарындасын ұмытып, кеуделеріне нан пісіп, құдайын танымай кететіндері де кездесіп қалады. Адайда күндердің күндерінде ондай адамдардың бағы қайтып, байлығы сарқылып, басына ала бөтен күн туса, қайғысына ортақтасып, халін сұрап, жәрдем қолын созуға жан табылмай қор болады.

Жалпы алғанда, жақын бауыр-туысына жүрегі елжіремейтін, оларды өздеріне тең көрмей, кем санап менсінбейтін, жамандайтын, сыртынан ғайбат сөз айтатындар жақсы адам емес.

Жоққа өкпелеп ренжісу, түкке тұрамайтын ұсақ-түекке бола туыстық көңілін қалдыру, өзінен кем тұтып қуаныш-қызығын елемеу, барға ортақтасып бөліспеу, барыс-келістен күрт тыйылу әдептілікке мүлде жатпайды. Керісінше, ағайын-туысқа үлкен-кіші демей ілтипатты болу, әркімнің қас-қабағына қарап көңілін аулау және көңіліне келіп қалуы мүмкін сөз бен қылыққа абай болу-міне, әдептілік те, адамгершілік те, дұрыс жол да осы.

Қазақта «Ұлық болсаң, кішік бол», - демекші, қашанда кішіпейіл, кеңпейіл, кіршіксіз таза ақ көңілділік кім-кімге де жарасып тұратын қылық. Олай болса басымнан сөз асырмаймын деген пікірден әруақытта да бойынды қашық ұста. Өйткені, «Адам ақыл иесі», «адам-мораль және бостандық иесі» - деген сөзге лайық болуға тырысу керек, сонда ғана ақыл, сана және бостандық адамның кісілік шыңы, жігерлілігінің жемісі, еңбегінің бақытты нәтижесі екендігіне көз жеткізу қиын емес.

*Әдептіліктің негізгі мақсаты* – адамға жамандықтың зияндығын түсіндіріп, жағымсыз қылықтардан бойын аулақ ұстауға үйретіп, тура жолда, адамгершілік жолын сілтеу, адалдықтан ғанибет алу, елдің алғысына бөлену, халқын риза ету.

*Әдептілік* – турашылдық, азғыруға қарсы тұра білу, адамдарға қайырымдылық жасау, мейірбандық көрсету, сонымен қатар қанағатшылдық, кішіпейілділік, кешірімділік, пәктік,

өзінің ғана емес, өзгелердің де тілек талаптарын құрметтеу, ұқыптылықты, тазалықты, тәртіпті қатаң сақтау болып табылады.

*Әдепті болу дегеніміз* – ата-ананың тілін алу, қарсы келмеу, үлкенді әркез құрметтеу, оларға әрдайым сый құрмет көрсету, әрбір адамға сыпайы сөйлеп ізет көрсету, инабаттылық таныту, жалпы көрегенді іс-әрекет жасау, басқаға зиянды тигізбеу.

Әдепті сақтай білген адам ғана өте тәртіпті келеді. Сондай-ақ тәртіпті қатаң сақтай білген адам міндетті түрде әдепті болады, құрметтеуге лайықты келеді.

Әркімнің де іс-әрекеті, мінез-құлқы әрқашан заңға сәйкес негізделіп, әділдікке сай келетін, ақылға сыйымды әрі өте қонымды болуы керек, сонда сенің салауатты азамат екендігің бірден көзге көрінеді.

Халықтың үміті мен артқан сенімі ешкімге де адастырмайтыны, алдамайтыны ақиқат. Ал ойсыздық, алаңғасарлық, немқұрайдылық адам баласының іштей жауапкершілік сезімінің әлсіз болуынан белең алады, соның кесірінен ішкі ой-толғаныстарды буып тастап, шәлкес, келеңсіз қимыл жасатады.

Ал қылмыс болса, көп жағдайда орны толмас өкінішке, қасірет пен қайғыға апарып соқтырады, бармақ шайнатып опық жегізеді, ел алдында қарабет етеді, еңсенді түсіріп мұңайтады.

*Әдептіліктің мәні* – әркім оны өзінің санасында қалыптастыруы тиіс, әдеп пен инабаттылықтың қаншалықты керек екендігін, оның адам өмірімен біте қайнасып жататынын жете түсіну болып табылады, тек қана түсініп қоймай оны іс жүзіне асыру қажеттілігі де туындайды.

*Заңгер этикасы* - әрбір азаматтың, әрбір заңгердің құқыққа деген көзқарасын, мінез құлқын қарастыратын ғылым. Этика негізінен заңгердің өздерінің қызметіне деген жауапкершілігін әділдік жолында барынша қызмет етуге дайындығын, ар-ождан, мәдени дамуын қалыптастырады. Әрбір заңгер өз қызметіне басланысты қоғамдық жоғарғы құқықтық білім, мәдениет, құқықтық сана, адамгершілік сезім. Сондай-ақ Отанға деген шынайы сүйіспеншілік болуы қажет.

## **2-тақырып. Қоғамдық даму тарихындағы этикалық ілімдер**

Халықтың сана сезімінің өсуі, тоталитарлық империяның күйреуі, жас тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы, философиялық ойлаудың жаңа түрлері азаматтың айырмашылығын, халықтар тағдырларының ажырамас бағыттарының тарихи шындықтарын терең де мазмұнды ашып беруіне көп септігін тигізуде. Осы тұрғыдан алғанда дүние жүзілік қоғамдастыққа қазақ халқының қазақ халқының терең де тұңғыш философиялық ойларын, оның шынайы болмысын және өзіне тән мәдениетін көрсете білудің маңызы айрықша.

Жалпы дүние жүзілік тарихтан белгілі болғандай, қоғам дамуының көп сатыларында экономикалық мүдделер мен саяси қызметке қарағанда философиялық, этикалық, діни және т.б. проблемалар алдыңғы орынға шығады. Олар – азаттық және адам еркіндігі, діни сенім және ақыл-ой, өмір сүру және адамгершілік қасиеті, бостандық пен құлдық туралы және басқа мәселелер.

Антикалық философияның екінші кезеңі – классикалық кезең атақты ойшыл-философ **Сократтың** (б.д.д. 463-399 ж.ж.) есімімен тығыз байланысты.

Сократ софистер басын бастап, бірақ аяқтай алмаған адам туралы ілімге ерекше назар аударды. Сократтың ойынша, таным мен философияның негізгі мәселелсі адам болуы керек.

Сократ мәселелені өте батыл түрде қойды. Дүниені тану, әлемді білу, әрине қажет-ақ. Дегенмен адам өзін-өзі, өзінің ішкі дүниесін білуге ұмтылуы керек. Осыдан кейін келіп Сократтың бірінші принципі шықты. «Сен алдымен өзіңді-өзің таны!».

Оның екінші қағидасы: «менің білетінім – менің ештеңе білмейтіндігім, ал басқалар мұны да білмейді». Бұл пікірдің өзі керемет қағида. Өйткені, адам өзіне-өзі сырттай үнілген сайын, өзін өзі тануға ұмтылған сайын, сайып келгенде, өзінің ештеңе

білмейтіндігін анықтайды. Өзіңді-өзің танып білу деген - өзіңді қоғамдық, әдептілік тұлға ретінде қарастыру арқылы барлық адамдарға тән әдептіліктің негізгі қиындатқыштарының төңірегінде этикалық ұғымдар қалыптастыру. Сократтың пікірінше, моральдық өлшемдер – объективтік құбылыстар. Ал жақсылық пен жамандықтың арасындағы айырмашылық салыстырмалы емес, абсолютті бағытта болады. Жақсылық жасағанда, ол жақсылықтың мәні неде екенін білген дұрыс. Егер адамдар жақсылықтардың да, жамандықтың да не екенін, олардың табиғатын түсініп, білетін болса онда олар еш уақытта да жамандыққа бармас еді. Жамандықтың өзі жақсылықтың не екендігін білмегендіктен болатын құбылыс. Олай болса, әдептілік дегеніміздің өзі танып білудің салдары. Сондықтан адамдар баюға, жұмыс бабында жоғарылауға, мемлекеттік басқару ісіне араласуға, т.б. құмартпаулары керек, керісінше, «өз қамыңды өзің ойла», өзіңді - өзің әдептілік, ақылдылық жағынан көтер, бұл ретте адамдарға философия көмек береді.

Сократтың ойынша, білімнің мәні басқада жатыр. Білімнің мәні – адамның алдына қойған мақсатын жан-жақты ашуы. Себебі адам өзін қоршаған дүниенің сырын ашамай деп қаншама әрекеттенгенімен, оны толық түсіне алмайды. Сократ білімді адамның ішкі рухани дүниесімен тығыз байланыстырады. Яғни, оның айтуынша білім дегеніміз – ізгілік. Мұндай көзқарас білімнің мәнін терең ашады. Адамның алдына қойған мақсаты, оның рухани өмірі – білімді құрал ретінде ғана емес, өмір сүрудің әдісі ретінде пайдалануға жол бастады. Сондықтан білім адамның белгілі бір іс-әрекеті, қызметінен шыға отырып, оның өмірінің мәнінен айналуға тиіс.

Сырт қарағанда, бұл мәселе таза философиялық емес, этикалық проблемаға ұқсайды. Яғни, Сократ адамның мақсаты мен білімін жете байланыстыра отырып, олардың мәнін қатар қойды. Шынында да, Сократ әрбір философиялық, этикалық, эстетикалық категорияларды адамның қызметімен байланыстырды.

Өмірінің соңына дейін Сократқа жастарды бұзды, құдайларды жоққа шығарды деген кінә тағып, ол у ішіп өлуі керек деген үкім шығарды. Түрмеден қашып шығуға мүмкін бола тұра, ол мемлекетте қабылданған және өмір сүріп тұрған заңды бұзбау керек деген пікірді желеу етіп, б.д.д. 399 жылы өзінің достарының, ізбасарларының алдында у ішіп өледі.

Жаңа көзқарас философия, этика тарихындағы Платонның есімімен тығыз байланысты.

**Платон** (б.д.д. 427-347 ж.ж.) өзінің терең да мағыналы философиялық ойларымен жалпы философия ғылымының дамуына зор әсер еткен ғұлама-ойшыл. Негізгі шығармалары: «Апология» (Сократты қорғау), «Критон» (заңды сыйлау туралы), «Кратил» (тіл туралы), «Федон», (әдептілік туралы), «Заңдар», т.б.

Платонның пікірінше, шын болмыс – ақылмен ғана білуге болатын денесіз идеялар әлемі.

Идеяны, эросты басшылыққа алған өмір, әдептілік идеясын (игілік, қайырымдылық) жүзеге асырылады. Ол тек рухани махаббат негізінде ғана мүмкін.

Игілік (қайырымдылық) дегеніміз жанның реттілігі мен гармониясы. Платонның түсінігінше, игіліктің төрт түрі бар. Олар: жүректілік, данышпандық, естілік және әдептілік. Бұл игіліктер адамдардың бәріне бірдей дарымайды. Сондықтан мемлекет өз тарапынан азаматтарын игілік рухында қалыптастыруға, тәрбиелеуге жағдай жасауы керек деп тұжырымдайды.

Платон өзінің көптеген шығармаларында, әсіресе, саяси-әлеуметтік мәселелерді қарастырған сұхбаттарында адамның ішкі дүниесін ашумен қатар оның қоғамдық іс-әрекетіне де талдау жасады.

Көне грек философиясының тарихында философиялық жаңа кезең басталды. Бұл кезеңнің негізін қалаушы әрі ғылым, әрі қоғам қайраткері, әрі данышпан философ **Аристотель** (б.д.д. 384-322 ж.ж.) болды. Аристотель сол кездегі ғалымдардың барлық саласына ат салысып, көптеген еңбектер жазып қалдырған: «Категориялар», «Аналитика», «Этикалық трактаттар», «Саясат», «Риторика», т.б.

Аристотель өзіне дейінгі философтардың, ең алдымен Сократ пен Платонның көзқарастарын талдай келіп, олардың терең ойлы пікірлеріне жүгінді. Оның ойынша, практикалық ілімдер – этика мен саясаттың адам қызметіне тікелей қатысы бар. Олар адам ойлары мен әрекетінің іске асуын айрықша айқындайды. Өйткені, адамгершілік пен зерде адамның өз еркінің қалауымен тығыз байланысты. Сонымен бірге өз бетімен немесе еріксіз іс-қимылдар жасау адамның ішкі рухани дүниесіне тікелей қатысты.

Адамгершілік - адам жанының қабылдап алған рухани сапасы. Өз табиғатынан тыс жақсы адамның болуы мүмкін емес. Табиғат бізге игілікті қабылдайтын мүмкіндіктерді ғана береді. Содан бара-бара ол мүмкіндіктер шындыққа, шын мәніндегі ізгілікке, адам жанының жақсы сапаларының біріне айналады.

Ізгілікті қабылдап алу екі негізгі процеске байланысты. Бірі – оқып білім алуға, ал екіншісі, әсіресе, адамгершілік – тәлім тәрбиеге байланысты. Тек тәлім-тәрбие ғана адамгершілік пен зерделікті адам бойына сіңіре алады. Аристотель бұл жерде тәлім-тәрбиеге байланысты: “Әркім өзінің мінезіне өзі жауапты” деген пікір айтты.

Сонымен Аристотель тәрбиешіге, яғни тәрбиеленуші адамға үлкен көңіл аударады. Оның ойынша, ең басты негізгі тәрбиеші – мемлекет және оның заң шығарушы органы. Олар осы мемлекеттегі азаматтарды тәрбиелеуде ерекше рөл атқаруға тиіс.

Аристотельдің философиясы өз заманымен шектеліп қалмай, оның көптеген идеялары кейінгі ойшылдардың арасынан қолдау тауып, шығармашылықпен дамытылды. Бұл жерде шығыстың орта ғасырдағы үлкен алыбы, философия саласында «екінші Аристотель» атанған әл-Фарабидің еңбектерін атап өтсе де жеткілікті. Оның «Философиялық трактаттары», «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», тағы басқа да еңбектері Аристотельдің көзқарасын барынша ілгері дамыта отырып, өз заманына сәйкес жаңа көзқарастарының негізін қалады.

**Әл-Фараби** өзінің «Риторика», «Поэзия өнері туралы», «Бақытқа жол сілтеу» туралы трактаттарында этикалық, эстетикалық мәселелерге көңіл бөліп, көркемдік, сұлулық, бақыт, мейірбандық, білім категорияларының бетін ашып, солардың негізін дәлдеп берді.

Этиканы ол, ең алдымен, жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарады. Сондықтан оның этика жөніндегі тұжырымдамаларында жақсылық, мейірбандық категориясы басты орын алады. Ғұламаның этикалық ойларынан терең гуманизмнің лебі еседі, ол адам баласын жаратылыстың, бүкіл жан иесі атаулының биік шоқтығы, сондықтан да оны құрметтеу, қастерлеу керек деп түсінеді.

Жаңа заман философиясындағы, әсіресе оның таным теориясындағы пайым мен зерденің бір-бірінен алшақ кеткенін, ендігі жерде олардың ымыраға келмейтінін айқын көріп, соларға ерекше назар аударған классикалық неміс философиясының негізін қалаушы, әрі оның атасы - **И. Кант** (1724-1804 ж.ж.) болды.

Канттың этикалық ілімдері оның эстетикалық көзқарастары ұштасып жаты. Ол эстетикалық көзқарастың негізі ретінде көркемдік, маңыздылық және даналық ұғымдарын қарастырады. Даналық арқылы табиғат өз заңын жүргізсе, маңыздылық пен көркемдік – эстетикалық талғамдар.

Кант дүниедегі ең жоғарғы тұрған және қасиетті деп адамды таныды. Ендеше, оны құрал ретінде пайдалануға болмайды. Белгілі бір құрал ретінде тек табиғат құбылыстарын пайдаланған жөн. Сөйтіп, ол философия тарихында алғашқылардың бірі болып гуманистік, адамгершілік рухтағы этиканың негізін қалады. Адам - өмірдегі ең жоғарғы мақсат. Алайда, бұл көзқарас нақты өмірге келгенде қайшылыққа тап болады. Көп жағдайда адамгершілігі мен парасаты жоқ адамдардың ісі алға басады. Ал адамгершілігі мол адамдар қайға-қасіретке ұшырап, бақытсыз болып, әрі-сәрі күн кешеді.

Канттың ойынша, адамгершілік заңын жай ғана қағазға жазып, іліп қоюға болмайды.

Философия тарихында пайым мен зерденің әлеуметтік мәнін ашуға ұмтылып, оны ғылыми әрі диалектикалық негізде дамытқан классикалық неміс философиясының ірі өкілі **Г.Ф. Гегель** (1770-1831 ж.ж.) Алғашқы еңбектерінің бірі «Рух феноменологиясында» зерделі ойдың негізін көрсетті. Бұл еңбекте үш кезең қамтылған. Ол құқық, мораль және

парасат (адамгершілікпен) аяқталады. Міне осылардың арасындағы байланыстарды нұсқаған Гегель бұлардың бір-бірімен сабақтасып, жалғасып жатқанын көрсетеді. Айталық, құқық меншіктен басталып, келісім арқылы құқық дәрежесіне дейін көтеріледі. Мораль болса өзінің даму процесінде парасатпен (адамгершілікпен) аяқталады. Мораль көп жағдайда адамның ниетімен, ізгілігімен, жақсылық және жамандық іс-әрекетімен байланысты бола келіп, өзінің негізінде тар өрісті екендігін байқатады. Көбінесе адамдар өмірінде алдымен осы моральға бағынышты. Оларға жастайынан моральдың заңнан айырмашылығы, оның принциптері зорлықпен үйретілмейді.

### **3-тақырып. Этика категорияларының ерекшеліктері және әлеуметтік функциялары**

Барлық ғылым түрлеріндегі сияқты этикада да бірқатар категориялар бар. Категориялар заңдармен, қағидалармен, әдістермен біріге отырып, кез-келген ғылымның мазмұнының негізін құрайды. «Категория» сөзінің өзі грек тілінен шыққан. Ол арқылы шынайы өмірдің маңызды жақтарын көрсететін мейлінше жалпы түсініктер сипатталады. Ол – адам танымының өзекті пунктері.

*Этика категориялары* – моральдың ең мәнді жақтары мен тұстарын көрсететін, ғылым ретіндегі этиканың теориялық аппаратын құрайтын жалпы түсініктер. Этика категориялары адамгершілік сананың теориялық деңгейінде өмір сүреді. Олар – рухани, идеалды тәртіптің құрылымдары, болмастың адамгершілік жақтарының субъективтік көрінісі, әлеуметтік құбылыс ретіндегі мораль туралы жүйеленген, ғылыми негізделген, теориялық білімдер жиынтығы.

Сонымен қатар, моральдық құбылыстардың көрініс табуы тек теориялық деңгейде ғана жүзеге асырылмайтындығын ескеру қажет. Олар нақты сезімдер, көзқарастар, армантілектер және т.б. түрде қарапайым сананың деңгейінде де көрініс табады. Жоғарыда аталған екі деңгейде де, көрініс тапқан элементтер бірдей сөздермен сипатталады. Мысалы, борыш категориясы бар екені белгілі, сонымен қатар жеке тұлғаның борыш туралы көзқарасы да бар.

Этикалық категориялар туралы сөз қозғай отырып, олардың ғылымның кейбір «қызметтік» функцияларын атқаратынын да атап өткен жөн. Біріншіден, олар қоғамдық қатынастардың саласы ретіндегі моральды танудың таусылмас баспалдақтары. Екіншіден, олар танымның дербес құралы болып табылады. Үшіншіден, этика категориялары – моральдық танымның бірінші тәртіптегі мәннен екінші тәртіптегі мәнге және т.б. дамуының, қозғалысының нысаны.

Басқа ғылымдардың категорияларына тән белгілерді, қасиеттерді иеленгенімен, этикалық категориялардың өзіне ғана тән бірқатар *ерекшеліктері* де бар.

Біріншіден, олар қоғамдық қатынастардың адамдардың жүріс-тұрысымен, олардың жақсылық пен жамандық, борыш, абырой, әділдік туралы көзқарастарына сәйкес бір-біріне, қоғамға, мемлекетке, отбасына, ұжымға деген қатынасымен байланысты жақтарын көрсетеді. Алайда, мұндай жағдайларда олар әрқашан таза күйде көрініс таппауы да мүмкін, себебі, кейбір кездерде олар басқа ғылымдардың категорияларымен араласып кетеді де, сол категориялардың адамгершілік аспектілерін ашып көрсетеді.

Екіншіден, этикалық категориялар бағалаушылық, аксиологиялық сипатқа ие. Басқаша айтқанда, олардың барлығын жақсылық пен жамандық, қайырымдылық пен зұлымдық тұрғысынан бағалауға болады, ал олардың өздері осы бағалаудың нысаны ретінде көрініс табуы мүмкін: адал, тәртіпті, әділ, жауапкершілі мол адам және т.б.

Үшіншіден, олар адамдардың жүріс-тұрыстары мен қарым-қатынастарын реттеу құралы болып табылады, қоғамның адамгершілік талаптарын көрсетеді.

Төртіншіден, басқа да адамгершілік құрылымдар: қағидалар, нормалар, талаптар, ережелер және т.б. сияқты этика категорияларының беделі мен маңыздылығы қоғамдық көзқарастың немесе жеке тұлғаның өзіндік санасының күшіне негізделеді.

Бесіншіден, этика категорияларында, басқа ғылымдардың категориялары мен түсініктерімен салыстырғанда, қоғамдық қатынастардың эмоционалдық жағы мейлінше кең көрініс тапқан.

Этикалық категориялар саны жағынан өте көп, сондықтан ғылыми және тәжірибелік мақсаттарда оларды топтарға бөлу орын алған. Кейбір ғалымдар оларды құрылымдық және субстанционалдық (мәндік) деп екіге бөледі. Басқа бір ғалымдар мұндай бөлудің негізі ретінде басқа қағиданы ұсынады: белгілі бір категорияны функционалды ретінде қарастырып отырып, топтауды осы категорияның негізінде жүзеге асырады. Мысалы, Эпикур этиканың барлық категорияларын бақыт категориясына бағындырған. Аристотель ең маңызды деп игілік категориясын санаса, Кант борыш категориясына ерекше мән берген. Алайда, қазіргі кезде де осы мәселеге қатысты нақты бір көзқарас жоқ. Отандық этикада барлық категориялардың жиынтығын көп жағдайда моральдың құрылымының негізінде бөледі. Бұл құрылымның негізгі элементтері ретінде кейбір ғалымдар, моральдық тәжірибені, моральдық сананы және адамгершілік өзіндік сананы таниды. Алайда, кеңірек таралғаны болып, басқа бір ғалымдардың моральдың құрамында моральдық сана, адамгершілік қарым –қатынастар және адамгершілік қызмет бар екендігін мақұлдайтын бағыты саналады.

Этиканың категориялары бір-бірімен тығыз байланыстылықта болғаны соншалық, олар бір-бірінің мазмұнын ашады. Яғни, белгілі бір этикалық категорияның мазмұнын екінші бір этикалық категорияны пайдалану арқылы ашуға болады. Мысалы, абырой категориясын жауапкершілік, тәртіптілік, батылдық, ержүректілік және т.б. категорияларды пайдалану арқылы ғана түсінуге болады. Ержүректілік категориясының мазмұны батылдық, шыдамдылық, қажырлылық, қайраттылық және т.б. категориялардың көмегімен ашылады. Әділдік категориясын адамсүйшілік, шыншылдық, кеңпейілділік, еңбексүйгіштік және т.б. категорияларсыз түсіну мүмкін емес.

Жоғарыда аталған үш топтың категорияларын жеке-жеке талдауға тырысып көрелік. *Бірінші топ* – моральдық сана категориялары. Оларға мыналар жатады: моральдық қағида, моральдық норма, моральдық немесе этикалық категория, моральдық сенім, адамгершілік мақсат, моральдық таңдау және т.б.

Негізі этикалық категориялардың барлығын моральдық сана категориялары деп те атауға болады, себебі, олар моральдың қандай жағын көрсетсе де солардың барлығы моральдық санада тіркеледі. Моральдық сананың мәнді категориялары: қайырымдылық, зұлымдық, борыш және т.б. категориялар жүйесінде орталық орынды иеленген, бірақ, оларды адамгершілік қарым-қатынастар мен моральдық тәжірибеден бөліп қарастыруға болмайды, себебі, мұндай жағдайда олар өздерінің негіздерінен айырылады да, бос абстракцияларға айналады. Қайырымдылық пен зұлымдық, әділдік пен әділетсіздік туралы жай, өмірден тыс әңгімелердің ешбір мәні жоқ. Керісінше, олар демоғогияға, немқұрайдылыққа әкелуі мүмкін. Ал егер моральдық сана категориялары шынайы қатынастар мен әрекеттерді көрсетіп, оларға белсенді түрле әсер етсе, онда олардың маңызы да артатыны сөзсіз.

*Екінші топ категориялары* – бұл адамгершілік қатынастар категориялары. Оларға мыналарды жатқызуды болады: адамгершілік өзара әрекеттер, адамгершілік шиелініс, моральдық бедел және т.б. Өзінің функционалдық ролі бойынша адамгершілік қатынастар моральдық субъектілердің өзара қарм-қатынастарының көрінісі болып табылады. Бұл қатынастардың адамгершілік деп бағалануының себебі мынада: олар достық, қастық, серіктестік, сенім, сыйластық, екіжүзділік және т.б. моральдық бағалаулармен сипатталады.

*Үшінші топ категориялары* – бұл моральдық тәжірибе немесе функционалдық-жүріс-тұрыс категориялары. Оларда тұлғаның белгілі бір моральдық қасиеттерді тәжірибеде, күнделікті өмірде жүзеге асыру үрдісі көрініс табады. Мұндай категориялардың қатарына мыналар жатады: моральдық әрекет, моральдық салдар мен санкциялар. Олар арқылы моральдық борыш, абырой, батырлық немесе қорқақтық, әділдік немесе әділетсіздік,

адалдық немесе сатқындық, кеңпейілділік немесе жауыздық және т.б. адамгершілік сана категориялары көрініс табады. Бұл топ категорияларында моральдың адамдар арасындағы қатынастарды реттеші ретіндегі мақсаты ашылады.

Этикалық категориялардың ерекшеліктерін, түрлерін және мәнін қарастырудың теориялық қана емес, жалпыәдістемелік те маңызы өте зор. Оларсыз кәсіби-этикалық категорияларды талдау мүмкін емес, себебі, олар жалпы этика категорияларының нақтыландырушы болып табылады. Бұл категориялардың сандық ауқымы өте кең, сондықтан да, бір олардың ішіндегі ең маңыздыларына ғана тоқталамыз, себебі, Құқық қорғау қызметкерлерінің қызметінде олардың алатын орны ерекше.

***Кәсіби борыш және абырой.***

*Борыш категориясы* — этикадағы маңызды категориялардың бірі. Ал кәсіби этикадағы оның алатын орны тіпті ерекше. Мораль саласын жеткілікті негізбен міндеттіліктер саласы деп те атайды: қайырымды бол, адал бол, әділ бол. Бол! Борышта басқа категорияларға қарағанда міндетті себепті жақ әлдеқайда жоғары дамған. Ол тек иеяға нақты анықтама беріп қоймайды, сонымен қатар, оған бұйрықтық сипат береді: шақырады, талап етеді, оның жүзеге асуын қалайды. Борышты адам болу — оның мәнін, талаптарын білу ғана емес, осы талаптарды тәжірибеде сақтау да.

Көптеген ғұламалар борыш сезімін жоғары бағалаған. И. Кант жазғандай, борыш — адамды өзінен өзін жоғары етіп қоятын ұлылық. А. Блок та оған қосылғандай: “Борышыңды ұмытпа, ол — бұл әлемдегі жалғыз әуен. Борышсыз өмір де, құштарлық та жоқ” деген.

Борыш категориясы кең қолдауды тапқан сала болып ежелден бері әскери және құқық қорғау қызметтері саналады. Осы салаларда шынайы да, жалған да борыш адамдарға әсер етуші негізгі күш ретінде қолданылып келген және әлі де қолданылуда. Сол себепті де, мансапқорлық мақсаттарға жетуде осы категорияны пайдалану жиі кездесіп жатады. Мұндай борыш шынайы ма, жалған ба — оны анықтау өте қиын.

Құқық қорғау органдарының қызметкерінің кәсіби борышы қоғамдық борыштың құрамдас бөлігі бола тұра, өзінің объективтік және субъективтік көрінісі бойынша адамгершілік сипатқа ие. Борыштың объективтік мазмұнының моральдық құндылығы оның ең жоғарғы және әділ міндетті шешуге бағытталуымен тығыз байланысты. Бұл міндет — тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, өз мемлекетінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, құқықтық тәртіпті нығайту. Алайда, әскери борыштың шынайы мүмкіндіктері субъективтік адамгершілік қатынаспен толықтырылғанда ғана айқын көрінеді. Себебі, адам қоғамдық міндеттерді өзінің жеке міндеттеріндей қабылдап, сезінгенде ғана, өз қызметіне бар жантәнімен берілгенде ғана борыш туралы сөз қозғауға болады.

Құқық қорғау органдары қызметкерінің борышы — тұлғаны, қоғамды және мемлекетті қорғаудың объективтік қажеттіктерінен туындайтын, мемлекеттік-құқықтық талаптармен және адамгершілік ішкі сезімдермен толықтырылатын ерекше міндет.

Негізгі тілек пен борыштың сәйкес келуі адамгершілік үшін ерекше бір мәселе. Борыш пен тілектің объективтік талаптарының сәйкес келуін түрлі ғалымдар түрліше түсіндіреді. Кейбір ғалымдардың ойынша, міндетті нәрсе мен қалаулы нәрсенің арасында ешқандай қарама-қайшылықтар жоқ. Алайда, кез-келген адам эмпирикалық жол арқылы басқаша қорытындыға келе алады. әрине, қоғамдық міндеттілікті өзіндік талап ретінде түсіну міндеттілік пен қалаушылықтың арасын біршама қысқартады. Мұндай жақындастыққа күмән жоқ, бірақ, ол ешқашан абсолюттік сипатқа ие бола алмайды және міндеттілік пен қалаушылықтың арасындағы белгілі бір қарама-қайшылықтарды жоя алмайды. Сонымен қатар, борыш пен тілекті бірін-бірі жоққа шығаратын талпыныс, оларды мәңгілік қарама-қайшылық ретінде қарастыратын көзқарас та дұрыс емес. Ақиқат осы екі көзқарастың ортасында деген дұрыс болар. Борыш пен тілек — бірін-бірі жоймайтын қарама-қайшылықтар. Олар бір-біріне жақындасуы немесе бір-бірінен алшақтауы мүмкін, бірақ іс жүзінде бірін-бірі ешқашан жоймайды. Бұл жерде ерекше атап өтетін бір жайт — ақыраяғында борыш белгілі бір тілекке жетуге негіз болып табылады, ал тілекті дұрыс түсіну борышты нәтижелі орындауға алып келеді. Борыш сезімі жоғары дамыған тұлға



эрқашан өзінің субъективтік талаптары мен құштарлықтарынан жоғары тұра алады және өзін борыштың талаптарына бағындыра алады. Осылай, міндеттілік белгілі бір дәрежеде тілекке айналып, сыртқы талпыныстан тұлғаның ішкі талпынысына ауысады. Борыш пен тұлғаның талпыныстары, құштарлықтары арасындағы, борыш пен өзін-өзі сақтап қалу сезімінің арасындағы қарама-қайшылықтар тапсырылған істің жүзеге аспай қалуымен қатар құқық қорғау органдарының қызметкері үшін өте ауыр салдарға, тіпті, өлімге де алып келуі мүмкін. Қызметтік борышты орындауға, тапсырылған істің әділдігіне бір сәт болса да күмәндану тұлғаның өмірін мүлдем басқа бағытқа бұрып жіберуі мүмкін.

Адамгершілік іс жүзінде адамдар арасындағы барлық қарым-қатынастарды, олардың мемлекет пен қоғамға қатынасын қамтиы. Адамның күнделікті өміріне мемлекет пен қоғамның қойған талаптарын адамгершілік одан әрі нақтыландыра түседі. Тұлғаның қабылдаған моральдық нормалары оның ішкі сеніміне айналып, сезімдерін басқарады, оның үйреншікті әдетіне ауысады. Қоғамдық мораль қоғамдық және мемлекеттік құрылымның одан әрі бекітілуіне жәрдемдеседі, белсенді тұлғаны қалыптастырады. Тұлғаның даму үдерісінде оған моральдың бағалаушылық және нормативтік жақтары әсер етеді. Моральдың бағалаушылық жағы жақсылық пен әділдікке негізделсе, нормативтік жағы борышқа бағытталған. Борыш — бұл моральдық нормалардың барлық жиынтығын адамдардың іс жүзіндегі әрекетімен байланыстыратын өзек. Бұл өзекке біртұтас болып негізгі мен туынды, бағалаушылық пен нормативтік, жетістіктер мен армантілектер жинақталған. Мұнда теория тәжірибеге, жақсылық пен әділдік иеялары мықты материалдық күшке, моральдық қағиелер мен нормалар шынайы әрекеттерге айналады. Борыш арқылы моральдың белсенді табиғаты тікелей көрініс табады. Ол иеялар мен мақсаттарға нақты сипат берумен қатар, оларға жетуге итереді, талап етеді. Сол себепті де, қоғамдық борышты қолданыстағы сана деп атауға болады. Ол, ең алдымен, адамның адамгершілігіне сипаттама бере алады, себебі, адамның әрекеттері арқылы оның адамгершілік қасиеттері мен кемшіліктеріне баға беруге болады.

Қоғамдық борышқа деген қатынас тек тұлға туралы ғана емес, сонымен қатар, ұжым туралы, қоғамның рухани күштері туралы мәліметтер бере алады. Құқық қорғау органдарында борышқа олардың қызметкерлерінің қызметін тікелей реттеуші құрал ретінде негізгі мән беріледі.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жүріс-тұрысының механизмі, олардың ұжымындағы адамгершілік қатынастардың мәні үш маңызды факторға негізделеді:

- қызметкердің ұжымнан, мемлекеттен және қоғамнан тәуелділігі, абырой сезімінен көрініс табатын оның қоғамдық қолдауға мүдделілігі;
- объективтік анықталған мүмкіндіктер түрінің шегінде қызметкердің белгілі бір жүріс-тұрыс түрін таңдау мүмкіндігінен көрініс табатын тәуелсіздігі, бостандығы;
- өз әрекеттерінің “еркіндігінің” нәтижелері мен салдары үшін қызметкерлердің жауапкершілігі, яғни, әрбір жекелеген қызметкердің ұжым мен қоғам қалыптастырған адамгершілік нормалар шегінде өзінің моральдық таңдауына жауап беру міндеті.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің адамгершілік борышының объективтік және субъективтік жақтары болады. Объективтік жақ мемлекет пен қоғамның қауіпсіздігін қорғау, оның азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету қажеттігімен анықталады. Субъективтік жақ мемлекеттің құқық қорғау органдарының алдына қойған төмендегідей нақты міндеттерімен анықталады: құқықтық тәртіпті нығайту, мемлекет пен қоғамның қауіпсіздігін, оның азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғауға байланысты өзіне жүктелген міндеттерді орындаудағы қызметкерлердің саналылығы және жауапкершілігі, әрбір қызметкердің борыш талаптарын, жалпы істегі өз орны мен ролін түсінудегі, өзінің борышқа деген ішкі сезімін анықтаудағы, өзіне-өзі жоғары талаптар қоя білудегі қабілеті мен дайындығы.

Құқық қорғау органдарының кейбір мақсат-міндеттері ерікті және мақсатқа жетелеуші қызметке айналады, себебі, оларды қызметкерлер әділ әрі ақиқатты ретінде қабылдайды.

Ішкі қозғаушы себеп құқық қорғау органдарының әрбір қызметкерінің адамгершілік борышының мәніне тұлғаның адамгершілік күштерінің қайнар көзі ретінде еніп кетеді.

Ескеріп өтетін бір жайт, қоғамдық борыштың талаптары қоғамның барлық мүшелері үшін бірдей. Алайда, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің еңбегі ерекше. Олардың борышына қойылған талаптардың ерекшеліктерін олардың алдына қойылған міндеттермен, олардың қызметтерінің ерекшеліктерімен байланыстыруға болады. Мұндай қызмет жоғары жауапкершілікті, ұйымдастырушылықты және адамгершілік, физикалық күштерін барынша пайдалануды талап етеді.

Құқық қорғау органдары қызметін ұйымдастырудың ерекшелігіне қарай олардағы адамгершілік қатынастар азаматтық өмірдің басқа салаларына қарағанда құқықтық нормалармен әлдеқайда жан-жақты реттелген. Сол себепті де, борыш — тілек емес, ол, ең алдымен, мемлекет пен қоғамның талабы және бұл талаптың орындалуы міндетті сипатқа ие. Борыштың адамгершілік мазмұны заң күшіне ие құқықтық талаптармен бекітіледі. Борыштың адамгершілік сезімі арқылы көптеген жоғары қасиеттер ашылады. Олар: саналы ынта, қайрат, абырой, қоғамдық міндеттерге деген белсенді қатынас.

Кәсіби борышты тікелей көрсететін және бекітетін қатынастардың барлығы адамгершілік және құқықтық беделге ие. Моральдық нормаларды бұзу көп жағдайларда заң нормаларын бұзуды да білдіреді. Антта, жарғыларда, нұсқауларда көрініс табатын заңды рәсімделген борыш талаптарында моральдық бағалау мен құқықтық норма бірдей орын алған. Кәсіби борыш саласында моральдық күші жоқ заңды талаптар болмайтыны секілді құқықтық белсенділігі жоқ адамгершілік нормалары да болмайды.

Алайда, құқық қорғау органдарының қызметін реттейтін құқықтық актілерде қоғамдық талаптардың бұл екі түрінің өзара әсері әлдеқайда тығыз, әрі тереңірек. Құқықтық және адамгершілік нормалар ұйымдастырушылық, нақтылық пен тәртіптің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Кәсіби борыш белсенді күшке ие, ол қызметкерлердің істері мен ойларын жұмысты нақты және мерзімінде орындауға, барлық күшін қойылған мақсаттарға жетуге бағытталатын ұмтылыспен толықтырады.

Кәсіби борышта құқықтық және адамгершілік талаптарды нақты бөліп қарастыруға болмайды. Борыштың құқықтық жағының ерекше қасиеті болып қатысты болса да, жоғарғы бақылаудың болуы, әкімшілік санкцияны қолдану мүмкіндігі және ережелерді орындамаудағы жазалаудың орын алуы табылады. Ал моральдық нормалар ішкі сенімнің, ар-намыстың негізінде және қоғамдық көзқарас күшінің әсер етуімен жүзеге асырылады. Осы жерде борыштың екі жағы біртұтас сипатқа ие болады.

Яғни, кәсіби борыш құқықтық және адамгершілік жақтардың біртұтастығын білдіреді, себебі, моральдық талаптар мемлекет еркімен сәйкес келеді. Құқықтық санкция мен моральдық итермелегіш күш құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің санасы мен еркіне әсер етуде түрліше сипатқа ие. Құқық жедел түрде әсер етеді, ал ішкі сеніммен, моральдық итермелегіш күспен жүзеге асырылған әрекеттер негізділікке, тұрақтылыққа ие, алайда, моральдық тұрғыдан дайындығы бар қызметкер өз әрекеттерін адамгершілік қағиелерге сәйкес қатаң түрде жүзеге асыру үшін уақыт қажет. Құқықтық санкция бірден әсер етеді және жекелеген қызметкерлерге мемлекеттік мәжбүрлеуді қолданумен сипатталады. Адамгершілік талаптар адамның әрекеттерінің барлық түрлеріне таралады. Олар қызметкерлердің қатынастарындағы өзгерістерді бағалау мен көрініс табу жағынан белсенді сипатқа ие.

Адамгершілік борыштың маңызды құрамдас бөлігі болып өзіндік тәртіп табылады. Егер жеке сеніммен, ар-намыспен сәйкес келмесе, құқықтық әсер ету күші де, ұжымның әсері де жедел-қызметтік іс-әрекеттерде қызметкердің моральдық нормаларды сақтап, өз мінезінің беріктігін көрсетуінің кепілі бола алмайды. Ең алдымен, адамның борышқа деген адамгершілік қатынасының жоғарғы дәрежесі қажет, борышты орындау ар-ожданның талабына сәйкес болуы тиіс және кәсіби борыштың басты көрінісі ретіндегі тәртіп өзіндік тәртіпке айналуы тиіс. Себебі, өзіндік тәртіп дегеніміз кәсіби борыштың талаптарын орындау қажеттігін түсіну, өз әрекеттерін кәсіби борыш талаптарына

келістіруге дайындық, ішкі мүдделілік. Анттың, жарғылардың, өз басшыларының талаптарын орындаудағы ішкі дайындық, оны қажеттік ретінде түсіну — жауапкершіліктің ең жоғарғы көрсеткіші, кәсіби борышты мәжбүрлеу арқылы емес, өз ар-ожданына қарай, ерікті орындау дайындығы. Борыш пен жеке моральдық сезімдер арасында, борыш пен ар-ождан арасында оңтайлы қатынастарды орнықтыру борыштың талабы ретіндегі қоғамдық тәртіптің өзіндік тәртіп деңгейіне көтерілуіне алып келеді. Борыш адамгершілік қажеттікке айналады. Сол себепті де, өзіндік тәртіп дегеніміз борыш пен ар-ожданның жақындасуы негізінде жүзеге асырылатын, жоғары адамгершілік сипатқа ие мінез-құлық қалпы.

Алайда, кәсіби борыштың қоғамдық қажеттігін түсіну, сезіну — өзіндік тәртіптің бір жағы ғана. Оның екінші жағы болып алдыға қойылған міндеттерді орындау шегіндегі жүріс-тұрысты таңдау бостандығы, ерік бостандығы табылады. Орындаушылық қасиет ынтамен, өз дербес шешімі үшін жауапкершілікті мойнына алуға дайындықпен толықтырылғанда ғана қызмет үшін маңызды сипатты иеленеді. Ынтаның болмауы орындаушылықтың адамгершілік құндылығын жоғалтады, ал орындаушылықсыз ынта — тәуекел ретінде көрсетуге тырысатын кемшілік. Саналы тәуекел жалпы мүдделерден, борышқа деген адалдықтан туындайды.

Ерекше атап өтетін бір мәселе, құқық қорғау қызметінде адамгершілік қатынастарды қалыптастырудың тәжірибедегі міндеті қызметкерлер қызметінің моральдық талаптары мәселесін шешуді қажет етеді. Кәсіби борышты орындауды моральдық бағалау талабын анықтау қызметкер мен ұжымның жүріс-тұрысының себептерін зерттеуді талап етеді. Кәсіби борыштың адамгершілік өлшемі болып сөздер емес, мемлекет пен қоғамға, қызметкерлердің бір-біріне деген қатынасынан туындайтын істер табылады. Қызметкерлердің жоғары моральдық-патриоттық және кәсіби қасиеттері көп жағдайда олардың кәсіби және қоғамдық қызметке белсенді араласуы кезінде қалыптасатыны белгілі.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби борышын орындаудың адамгершілік талабы түсінігіне оның тәжірибелік нәтижелерімен қатар жүріс-тұрыс себептері де кіреді. Жекелеген түрде қызметтің объективтік салдары (оның нәтижелері) да, субъективтік себептер (жүріс-тұрыс себебі) де кәсіби борышты орындаудың адамгершілік құндылығы туралы жауап бере алмайды. Оны жүзеге асыру үшін қызметкердің алдыға қойылған міндетін орындаудағы жауапкершілігінің деңгейін, тұлғаның мәселелерді шешу мүмкіндігін және өз әрекеттерінің салдарын есепке алу деңгейін анықтаудың маңызы зор.

Сонымен қатар, қызметкердің нақты әрекетін адамгершілік тұрғыдан бағалау оның бұрынғы қызметін есепке алуға негіз бола алады.

Кәсіби қызметтің моральдық талабы қызметкерлердің адамгершілік күш-қайратын барынша дамытуға бағытталады және кәсіби борыштың субъективтік жағын тереңдетуге негізделеді.

Кәсіби этиканың маңызды категорияларының қатарына абырой категориясын жатқызуға болады. *Кәсіби абырой* — бұл өз борышын жан-тәнімен орындаудаудың жоғары әлеуметтік құндылығын (қажеттігін және маңыздылығын) Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің өздерінің түсінуі және оның қоғамдық көзқараспен танылуы. Абырой сезімі — бұл Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің істері мен әрекеттерінің қуатты қозғағыш күші.

Абырой категориясы қадір-қасиет категориясымен тығыз байланыста. Бұл категориялар іс жүзінде өздерінің объективтік мазмұны бойынша сәйкес келеді, бірақ оларды нысандары бойынша ажыратуға болады. Абыройды бағалау — бұл қоғамдық көзқарасты бағалау, ал қадір-қасиетті бағалау — бұл, ең алдымен, тұлғаның өз қалауы бойынша жүзеге асырылады. әрине, қадір-қасиетті бағалау қоғамдық көзқарастан алшақ жүзеге аса алмайды, алайда, бұл жерде өзіндік бағалау ерекше рольді иеленеді. Ал бұл бағалау, өз кезегінде, тұлғаның қоғам алдындағы жетістіктерін сезінуіне негізделеді.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің басым көпшілігі — абыройдың адамдары. Бұл қасиет олардың қызметтік борышты орындауында көрініс табады. Оның ерекшелігі бейбіт өмір кезінде де қайраттылықты, ұстамдылықты, өз ісіне жан-тәнімен берілуді талап етумен сипатталады. Әрине, олар өз қызметінің маңыздылығы, борышты орындаумен байланысты тұрақты қауіп туралы ешкімге жария салып айтпайды. Олар өз міндеттерін жай ғана атқарады, халық осы үшін де оларға риза.

Құқық қорғау органдары қызметкерінің абыройын ол өзі қызмет етіп жүрген ұжымның, бөлімшенің абыройынан бөліп қарастыруға болмайды. Сол себепті де, ол өзінің қызметтес серіктерін ұятқа қалдырарлықтай әрекеттер жасамауға тырысады. Ұжымның абыройы — жеке қызметкердің де абыройы. Абыройды сүю Құқық қорғау органдары қызметкеріне тән қасиет. Дұрыс түсінілген абырой жалпы іске кедергі жасамайды, керісінше, оны орындауға қосымша күштер береді. Ал абыройға табыну жағымсыз сезімдермен ұштасса, онда ол мансапқорлыққа айналады. Мұндай жағдайда адам өзінің пайдакүнемдік мақсаттарына жету үшін кез-келген құралдар мен жолдарды пайдалануға дайын болады.

Қызметкер абыройы мен ұжым абыройының ұштасуы мақтанш сезімін, яғни, Құқық қорғау органдары қызметкерінің осы жүйеде қызмет ететіндігін сезінудің моральдық қанағаттанған сезімін тудырады. Соңғы жылдары Құқық қорғау органдарының беделі қоғамдық көзқарас алдында біршама төмендегенімен, Құқық қорғау органдары жүйесін халық қажетті деп түсінеді және жалпы алғанда оған оң баға берілуде. Қызметкердің борышы — Құқық қорғау органдарының беделін қоғамдық көзқарас алдында тұрақты түрде көтеріп отыру және бұл органдардың ең жақсы дәстүрлерін қайта жаңғырту. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің абыройы оның жақсы дәстүрлерге деген қатынасынан да көрініс табады. Дәстүрлерді ұмыту немесе оларды аяққа таптау қызметтік ортада қатаң сөгіс табатыны сөзсіз. Дәстүрлер — бұл тек тарих емес, сонымен қатар, қоғамдық тәртіпті қорғаушы жас буынды тәрбиелеудің қуатты құралы.

Сонымен қатар, дәстүрлерге сүйену олардың дамуын, алдыға қарай қозғалысын білдіретінін ескеріп өткен жөн. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің абыройы олардан болашаққа деген ұмтылысты, өзінің кәсіби міндеттерін орындау үшін жаңа әдіс-тәсілдерді және қазіргі заман техникасын меңгеруді талап етеді. Ол үшін басқа елдердің Құқық қорғау органдарының жетістіктері мен жұмыс тәжірибесімен танысудың маңызы зор. Бұл біздің Құқық қорғау органдарының абыройы мен қадір-қасиетін нығайтып, жоғарылата түседі, қызметкерлердің кәсіби борышын тиімді орындауға көмектеседі.

Абырой категориясының тағы да бір құрамдас бөлігі — өз сөзінде тұру. Сөзінде тұратын адам! Бұл — адамның маңызды қасиеті, тіпті, оны кейде абырой түсінігімен теңестіріп жатады. Сөз бердің бе — сөзінде тұр, уәде бердің бе — орында. Әйтпесе, адамдар сені сыйлаудан қалады және өтірікші, бос сөздің адамы деген атқа қаласың. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің абыройын құртатын басты кемшілік — айтқан сөзінде тұрмау. Ақыр аяғында мұндай қызметкер беделінен айырылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, абырой категориясы Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің адамгершілік мәдениетінің ішіндегі ең маңыздыларының бірі Абыройды қадірлеу, бағалау — бұл борыш әрі күнделікті міндет. Абыройдың мазмұны белгілі бір дәрежеде адамның жалпы мәдениетінің деңгейіне, оның рухани және физикалық дамуына, мемлекет туралы ойлай білу қабілетіне тәуелді. Ал бұған үздіксіз, тұрақты үйрену керек.

#### [Қайырымдылық пен зұлымдық.](#)

“Мораль” ұғымы оны, бір жағынан, инстинктивті, импульсивті мінез-құлық қалпына, екінші жағынан, белгілі бір нәтиже алуға бағытталған рационалдық есепке қарсы қоюшылық арқылы ашылады. Ең алғашқы моральдық уағыздар: “өзіңе қаламаған нәрсені өзгеге жасама” (адамгершіліктің алтын заңы) немесе сүйіспеншілік қағидасы: “өз жақыныңды өзіңді-өзің сүйгендей сүй” — адамнан ізгілікті сақтауды талап етеді.

Қайырымдылық және оның антиподы зұлымдық өздерінің абстракциялық мағынасында адамгершілік пен имансыздықты білдіреді. Қайырымдылық ұғымы адамдардың ең жалпы мүдделерін, болашаққа деген үмітін, талап-тілектерін білдіреді. Қайырымдылық өмірдің сақталуы мен дамуына қызмет етеді. Зұлымдық, керісінше, өмірге кедергі жасап, оны жоюға тырысады. Этикадағы барлық жақсы және жаман қасиеттер салыстырмалы мәнге ие. Мысалы, қорқыныштан туған көнбістік өз құнын жоғалтады. Э.Фроммның айтуынша, жекелеген жақсылықтар мен жамандықтар емес, ізгілік пен күнәкарлық мінез-сипаты этикалық зерттеудің нағыз пәні болып табылады.

Жақсы адам пайдалы заттарды, өнер туындыларын және ой жүйелерін тудыра алғанымен, бұл игіліктің ең маңызыдысы оның өзі болып табылады. Егер физикалық өсу өзіне қажетті жағдайларда жүзеге асырыла беретін болса, ал адамгершілік деңгейдегі жаратылыс үдерісі автоматты түрде іске қосыла қоймайды. Э.Фромм жазғандай, “адам ахуалының қасіреті оның дамуының толық еместігінде. Адам әрқашан да толық туылуға үлгермей жатып-ақ өмірден өтеді”. Адамның мәні мен жазмышы осында.

Аристотельдің айтуынша, адам мақсатын назарға алу арқылы ізгілікті анықтауға болады. Жақсы адам — бұл ақыл-ойдың көмегімен өз әрекетінде адам бойына тән мүмкіндіктерге жол ашатын адам. Спинозаның көзқарасы бойынша, ізгілік адамның өз күшін пайдалануын білдіреді, ал күнәкарлық өз күшін пайдалана алмаушылық, зұлымдықтың мәні-әлсіздік. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды, “қайырымдылықтың” анықтамасы — бұл қалыпты әлеуметтік құндылықтарды білдіретін жалпы этикалық ұғым ғана емес, адамдар қылықтарында жүзеге асатын адамгершілік.

Жақсылық пен жамандықты одан әрі талдау “Адам қайырымды ма әлде зұлым ба?” деген түбірлі сұраққа жауап іздейді. Гуманистік этиканың көптеген өкілдері адам жаратылысынан қайырымдылық және зұлымдық оның табиғатынан тыс деген тұжырымды жауапты ұстанады. Ізгілікті адам концепциясының айшықты көрінісі ХХ ғасырдың ұлы гуманисі А. Швейцердің өмірді қастерлеу туралы ілімінде байқалады. Оның негізгі сәттеріне тоқталайық.

Адам өзінің ішкі ұмтылысында өмірге қолынан келгенше көмектесуге тырысқанда ғана, кез-келген тірі нәрсеге зиян келтірмеуді ұстанғанда ғана нағыз адамгершілігімен көрінеді. Ол үшін өмір қасиетті. Ол ағаштың жапырағын жұлмайды, бірде-бір гүлді үзбейді, бірде-бір жәндікті басып кетпейді. Жазғы түнде шаммен жұмыс істеп отырғанда, отқа ұмтылған көбелек қанатының күйгенін көрмес үшін терезені жауып, қапырықта отырғанды дұрыс көреді.

өмірді қастерлеу этикасы өзге адамдар алдындағы парыздан бас тартып, өздерін еркін сезінген адамдарды мақтау да, даттау да керек емес деп есептейді. Ол қандай формада, қандай жағдайда болмасын, біздің өзге адамдарға қатынасымызда адам болып қалуымызды талап етеді. Сен бақыттысың, сондықтан, көп нәрсені құрбандыққа шалуға тиіссің. өзгелерге қарағанда саған денсаулық, қабілет, талант, табыс, байлық және т.б. көп мөлшерде берілген, мұның бәрін сен өз-өзінен келді деп есептеуге тиіс емессің. Сен оның ақысын өтеуің керек. Сен өзге өмір үшін өз өміріңнің күшін беруге міндеттісің.

Алайда, нақты өмір компромистерге (келісімдерге) толы, өз өмірімді сақтау үшін мен зиян келтіруі мүмкін өзге өмірлерден өзімді қорғауым керек. Мен өсімдіктерді, жануарларды жою арқылы өзіме азық табамын. Менің бақытым өзгелерге зиян келтіруден құралады. Шындығында, этикалық емес, тек өмір қажеттілігі мен этиканың қоспасы болып табылатын нәрселерді адамдар этикалық ретінде қабылдайды.

Гуманистік этика бұл компромисті мойындамайды және ақтамайды. Ол тек өмірді сақтауға және дамытуға қызмет ететін нәрселерді ғана ізгілік, қайырымдылық ретінде мойындайды. Мұнан өзге қылықтардың барлығы, мейлі ол қандай жағдайда жасалсын, зұлымдықты сипаттайды. Адам өмірге зиян келтіру қажеттігіне қаншалықты бағынатынын және бұл үшін өзіне қаншалықты кінә арқалайтынын әрқашанда өзі шешіп отыруы тиіс. Адам осылайша адамгершілік тұрғыда шынығады. Сонымен, гуманистік этикада қайырымдылық — бұл өмірді бекіту, адамның өз күшін дұрыс пайдалануы. Ал ізгілік —

бұл өзінің өмір сүруі үшін жауапкершілік. Зұлымдық адамды күшінен айырады, жамандық, күнәқарлық — бұл өз-өзіне деген қатынастағы жауапсыздық.

Этикалық ой тарихында зұлымдықтың әртүрлі концепцияларын кездестіруге болады: оны ақтаудан бастап, “аз зұлымдық” теориясымен сипатталатын апологиясына дейін. Олардың арасында зұлымдық туралы діни ілім белді орынды иеленген. Оның бизнес этикасына тікелей қатысы бар. Егер нарықтың дамыған ошақтарын (Батыс және АТА) алар болсақ, онда христиандық пен буддизмнің (әртүрлі көріністегі) үстем ықпалын байқауға болады. Әлеуметтік зерттеулер мәліметіне сүйенсек, еуроамерикандықтар негізгі этикалық құндылықтар ретінде христиандықтың он өсиетін атайды.

Зұлымдықтың христиандық концепциясы бойынша зұлымдық Құдайдан емес, әлемнің Құдай жаратқан бейболмысынан шығады. Бүтіндей алғанда, әлем игілікті және әсем болып табылады, ал зұлымдық онда салыстырмалы түрде өмір сүреді: жетіспеушілік, жоқшылық, терістеушілік және бейболмыс түрлерінде. Әлемде жетілмеген заттар-балшық, ірің, тұрпайлықпен қатар, моральдық зұлымдықтар да күнә мен күнәқарлар да өмір сүреді. Күнәлі әрекеттердің мазмұны алуан түрлі: өтірік, адасушылық, қулық, өзімшілдік, ыза, өлім, қырқыс, алдау, өсек, реніш, мақтаншықтық, тақаппарлық, бірбеткейлік, сатқындық, қаталдық, маскүнемдік, ұрлық, жала және т.б. Олар жалпыадамзаттық адамгершілік нормалардың бұзылуын білдіреді, ал діни тұрғыда жаратылыстағы күнәқарлық туралы мифпен байланысты. “Қанауды, құлдықты, түрмені, қару мен бомбаны Құдай емес, адам ойлап тапты. Жоқшылық пен ауыр еңбекті Құдайдың еркі емес, адамның менмендігі мен ақымақтығы тудырды. Біз қаруымызды тастауға тиіс бүлікшілдерміз”. Зұлымдықтың христиандық түсіндірмесінде тән құмарлығын сынау идеясы үлкен орын алған. Інжіл уағызы былай дейді: “Тәніңнің қамын жеуді құмарлыққа айналдырма”. Адамның табиғаты алғашқы күнәқарлықтан бері бұзылған, тек Құдайдың шапағаты ғана адамды құтқара алады.

Христиандықпен салыстырғанда исламда адам үшін зұлымдықтың көзі өзге адамда емес. Адам үшін тозақ болып оның өзімшілдігі табылады. Адам өз-өзінен бас тартып, Құдайға жақындауы керек. Бүгінгі әлемде адамның бейшаралығы идеясы өз көрінісін авторитарлық жүйелерден (фашизм, социализм, автократия және т.б.) тапты. Оларда мемлекет, партия, элита, автократ үстем күштерге айналса, ал мүгедек өз бейшаралығын мойындап, бағынуға мәжбүр болды. Қазіргі кездегі көптеген “демократиялық мемлекеттердегі” нақты демократия мен еркіндіктің жоқтығын, жоғарыда келтірілген зұлымдықтардың үстемдігін олардың билеушілері “халық еркі” туралы арзан демагогиямен жапқысы келеді. Шындығында, алдау-күнә, ал арам пиғылмен алдау-екі есе күнә.

Егер зұлымдық нақты өмір сүрген болса, онда гуманистік этиканың алдында мынадай сұрақ туындайды: авторитарлық бұйрықтар мен тыйымдарға сүйенбей адам жаратылысының деструктивті қырларын қалай шектеуге болады? Бұл сұраққа Э.Фромм өзгеше жауап береді. Оның пікірінше, жек көрудің рационалды және иррационалды түрлері бар. Реактивті, рационалды жек көру-бұл адамның өзінің және өзге адамның өміріне, еркіндігіне, идеясына төнген қаупіне жауап. Ол өмірлік қатерге жауап ретінде пайда болады және қатер сейілгенде жойылады: ол өмірдің ұмтылыстарына қарсы тұрмайды, керісінше, оған серік болады.

Иррационалды жек көру-бұл мінездің белгісі, үнемі жек көруге дайын тұру. Жек көруші адам өзінің осы сезімін көрсетуге қолайлы жағдай туғанда өзін бақытты сезінетіндей көрінеді. өзіңді-өзің жек көруге де болады, ол құрбаншылдықтан, аскетизмнен жиі көрінеді. өмірді бекітуші энергияға кедергі келтіретін жеке және әлеуметтік жағдайлар деструктивтілікті тудырады, ал ол, өз кезегінде, зұлымдықтың әр алуан көзінің бастауына айналады. Бұдан шығатын қорытынды, адам міндетті түрде зұлым емес, ол өзінің өсуі мен дамуына қажетті жағдайлар жоқтығынан зұлым адамға айналады. Зұлымдық өз алдына дербес өмір сүре алмайды, ол қайырымдылықтың жоқтығының, өмірде өзін іске асырудағы сәтсіздіктің нәтижесі болып табылады.

Этиканың негізгі категориясы “қайырымдылықты” қарастыру оның “пайда” түсінігімен арақатынасын анықтамай толық жүзеге аспайды. “Пайда” адамдардың экономикалық ұмтылыстарының соңғы мақсатын білдіреді. Бұл, әсіресе, ұзақ жылдар бойы теңестірілу мен аскетизм рухында тәрбиеленген, байлық, ләззат алу, табыс туралы ойлаудың өзі әдеттен тыс саналған кешегі посттоталитарлық қоғам мүшелері үшін маңызды.

Қайырымдылық пен пайданы қарсы қоюдың бұрыннан келе жатқан дәстүрі бар. Кезінде Аристотель өзінің “Никомах этикасында” этиканың айналысатын мәселесі жай игіліктер емес, жоғары игіліктер деген болатын. Еуропалық этикада әртүрлі ойшылдар моральдық әрекет пен утилитарлық әрекет арасын ажырата зерттеген. Алайда “қайырымдылықты” да, “пайданы” да біріктіретін нәрсе бар: олар қалыпты әлеуметтік құндылықтарды білдіреді. Егер қайырымдылық адамның мақсатымен көбірек байланысты болса, ал пайда — бұл белгілі бір мақсатқа жету үшін жарамды құралдардың сипаттамасы. “Пайда”, “табыс”, “тиімділік” — бұлар максималды мақсаттарға минималды құралдармен жетуді білдіретін негізгі ұғымдар. Мұндай пайдалы әрекетті арнайы зерттейтін ғылым праксеология деп аталады.

Утилитаризмнің негізін қалаушы И.Бентам ізгілік пайдаға қарсы тұрмайды, өйткені, мүдделер әртүрлі, ізгілік үлкен мүдде үшін кіші мүддені құрбан етуді білдіреді деп санайды. Утилитаризмнің негізгі құндылықтарын мынадай қанатты сөздер арқылы аңғаруға болады: “Табысқа ұмтыл”, “өз мүдденен шыға отырып, барлығынан пайда тап”, “Мақсатқа жетуде тиімді құралдарды қолдан”. Мұндай адамның бойында тартымды қасиеттер болады: мақсаткерлік және тәуекелшілдік, тәуелсіздік, батылдық, үнемшілдік, тәртіптілік және т.б. Егер пайданы өзімшілдікпен араластырмаса, онда пайда қағидасы жеке мүдделер үйлесімділігінің маңызды тетігі ретінде көрінеді, оның үстіне мұндай синэнергетикаландыру жалпы игілікке жақындатады.

Әрине, пайдалылық қағидасын абсолюттендіріп, оны жоғарғы ізгілік ретінде идеал тұтуға болмайды. Пайдалылық қағидасы, сөз жоқ, жоғары гуманизмнің абсолюттік мораліне қайшы келеді. Мысалы, алкоголь, темекі өнімдері, экологияға зиянды техника өндірісі сияқты бизнес түрлері тұрғындардың бір бөлігі үшін пайдалы. Қызмет көрсету мен тауардың кейбір түрлерінің нарыққа тартылуы оларды экономикалық тұрғыда ақтағанымен, адамдарда жаман әдеттер туғызады, қоғамның адамгершілік денсаулығына зиян келтіреді. Мұны Б.Мандевиль аңғарып, өзінің “Аралар туралы аңызында” былай дейді: “Жеке адамдардың жаман қылықтары — қоғам үшін ізгілік”.

Пайдалылық қағидасы жоғары моральға қайшы келгенімен, ол қоғамдық қатынастарға ене отырып, ол үшін жағдай туғызады, қоғамның үйлесімді дамуының, ондағы адамдардың күш, қабілеті ашылуының маңызды факторына айналады. Қайырымдылық пен пайдалылықтың арақатынасын қарастыру әлеуметтік және моральдық әділеттілік мәселесін туындатады.

#### Әділеттілік.

Қайырымдылықтың нақтыланған формасының бірі әділеттілік болып табылады. Ол ізгіліктер арасында негізгі орынды алады, өйткені, адамдар арасында ізгіліктер мен зұлымдықтар бөлінісін сипаттайды және бағалайды. Әділеттілік адам өмір сүруінің тәсілдері мен шарттарының бағасы ретінде адамдар өмірі мәнімен тығыз байланысты. “Әділеттілік,— деп жазады Д.Роулс,— ғылым жүйесінде ең басты ізгілік ретінде ақиқат саналатыны сияқты, қоғамдық институттардың ең басты ізгілігі болып табылады”.

Қоғам өз мүшелеріне игілік беріп қана қоймай, ол әділеттілік қағидасымен тиімді реттелгенде ғана жақсы ұйымдасады. Жалған теорияның ертелі-кеш теріске шығатыны сияқты, әділетсіз қоғамдық қатынастар да жойылуы немесе түзетілуі тиіс. Әділеттіліктің кепілдікке берген құқықтары саяси сауда объектісі бола алмайды.

Әділеттілік ұғымы, сонымен қатар, салыстырмалы, нақты-тарихи болып табылады. Алғашқы қауымдық мәдениетте әділеттілік “қанға-қан, жанға-жан” мағынасында табуға, талионға жақын тұрды. Ру игілігі құдайлардың мәңгіге бекітілген заңдары қамқорлығында

болды. Әділеттілік осы қасиетті дәстүрлерге дұрыс қатынаспен сипатталды. Оны бұзғандар жазаға тартылды. Оның көріністерінің біріне рулық кек институты жатады.

Рулық құрылыстан өркениетке өтуге байланысты әділеттіліктің жоғарыдағы ұғымы оның таратылушылық түсінігімен алмасты. Алдыңғы орынға әділеттілік — теңдік шықты. “Бәріне бірдей бөлу” идеясы мен көбірек алып қалуға ұмтылу адамзаттың кейінгі моральдық дамуына үлкен ықпал етті. Тек моральдық дамуда ғана емес, әділеттілік пен теңдік туы астында революциялар, бүліктер, басқыншылықтар болды. “Әлеуметтік әділеттілік” ұранымен большевиктер Ресей империясындағы бай және іскер адамдарды қырып-жойды. Жетпіс жыл бойы номенклатура КСРО-дағы бөлініс құралдарын қолдарында ұстады. Теңдікті жүзеге асыру үшін мемлекеттік биліктің қандай да бір органына қоғамдық өнімді орталықтандырған басқару құқығын беру керек. Алайда, бұл моральдың салдары адамдардың орасан зор мөлшерінің жойылуына және қалғандарының кедейшілікке ұрынуына алып келді. “Әлеуметтік әділеттілік” деген тіркес те “халықтық демократия” сияқты жай семантикалық бос сөз ғана. Бөлінуші әділеттілік идеясы — әрбір индивид өз адамгершілік абыройына сай алуы тиіс деген мұндай кеңейтілген адамзат қауымдастығында өз мәнін жоғалтады.

“Менің байқауымша,— деп жазады Ф.Хайек,—“әлеуметтік” анықтамасы кіріс айырмашылығын азайтуды немесе жоюды көздейтін барлық нәрселерге тіркеле береді... социализмнің “әлеуметтік әділеттілігіне” қарай тағы да бір қадам итермелеу болып табылады. Ал бұл бәсекелес нарықтық тәртіппен, сонымен бірге, тұрғылықты халық санын ұстаумен, өсуімен және жеткен байлық деңгейін сақтаумен сәйкес келмейді”. Қазіргі кездегі қазақстандық (және ТМД) “әлеуметтік қорғалған экономика” терминін де осылай бағалауға болады.

Алайда, абстрактілі теңдік пен бөлініс әділеттілігінің жарамсыздығы әділеттіліктің моральдық қағидасының құнсыздануын білдірмейді. Д. Белл жазғандай, “адамзат санасының табиғатында әділеттіліктің моральдық схемасы барлық әлеуметтік тәртіптің қажетті негізі болып табылады: заңдылықтың болуы үшін билік ақталуы тиіс. Және, ақырында, дәл осы адамгершілік идеялар, яғни, қалаулы нәрсе туралы көзқарастар адамзат ұмтылыстары арқылы тарихты қалыптастырады”.

Теңдік туралы идеяның өзі гуманистік әлеуетін сарқыған жоқ. Бұқаралық санада теңдіктің үш түрі кездеседі: Құдай алдында, мораль алдында және заң алдында. Теориялық ойдағы “мүмкіндіктер теңдігі” концепциясы қызығушылық туғызады. “Нәтижелер теңдігін” талап ету байлықтың кедейлер пайдасына қарай радикалды қайта бөлінісін білдіреді, ал бұл бөлініс пен экономикалық өсімнің арасындағы байланысты бұзады. Кірістің шамалы болса да қайта бөлінісі инвестиция есебінен тұтынуды ұлғайтады және экономикалық өсімнің қарқынын баяулатады. Кезінде Аристотель “мөлшер бойынша теңдік” пен “абыройы бойынша теңдіктің” айырмашылығын айтқан болатын және теңге теңсіз ретінде, теңсізге тең ретінде қатынас орнатар әділетсіздік пайда болатынын айтқан еді. Д.Беллдің пікірінше, теңсіздік индивидтің қоғамдағы орнымен анықталатын өмір жағдайына, әлеуметтік ортаға, қызмет түріне, мұрасына сәйкес келуі тиіс. Сондықтан да, дәрігер мен санитардың, жұмысшы мен менеджердің, ассистент пен профессордың теңсіздігі туралы айту мүмкін емес.

Д.Белл бойынша, азаматтардың бұл категориялары арасындағы теңсіздікті олардың әлеуметтік мәртебесі, табысы мен беделінде, жеке қабілеттер теңсіздігі жағдайында қоғамдық еңбектің жойылмайтын нәтижесі ретінде мойындау керек. Тиімділігі жағынан да, әділеттілігі жағынан да дұрыс бөліністің жалғыз-ақ қағидасы төмендегідей: әркімге жеке қосқан үлесіне қарай және оның өз әрекет саласындағы өкілеттілігі мен сіңірген еңбегіне қарай беру. Адамдарға пайда әкелетін теңсіздіктер әділетті. Және әркімге де өмірде табысқа жетуге мүмкіндік беріледі.

Алайда, қоғам игіліктердің бірден-бір қолға жинақталуы мен қалғандарының кедейшілікке ұрынуына жол бермеуі тиіс. Қоғамдық топтар арасындағы мұндай айырмашылыққа әртүрлі әлеуметтік қимылдар арқылы қарсы тұру қажет. Қазіргі уақытта



әлеуметтік-экономикалық және моральдық мәселелерді реттеуде мемлекеттің рөлі күшеюде. Ендігі жерде өмірдегі теңсіздік үшін жауапкершілікті нарыққа артып қою мүмкін емес. Жолы болмағандардың топтық құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Бұл мәселелерді шешу адамзат дамуына әділеттілік жолмен жетуге жағдай жасайды.

### **Бақыт.**

“Бақыт” ұғымы — этикадағы ең іргелі (фундаменталды) түсініктің бірі. Оның үстіне ол ең жемісті әлеуметтік идеялардың бірі болып табылады. Спинозаның айтуынша, “бақыт — бұл ізгіліктің қайтарымы емес, ізгіліктің өзі, өз құмарлықтарымызды ноқталағанымыз үшін бақытты емеспіз, керісінше, біздің бақытты болуымыз оларды ноқталауға қабілетті етеді”. Бақыт адамға сезілетін құбылыс сияқты көрінгенімен, ол ішкі қайшылықтарға толы. Этика тарихында бақыттың мәні туралы пікірлер мен көзқарастар өте көп.

Мәдениет тарихында бақыт туралы қолданбалы этикалық пән — фелицитология қалыптасқан. Маңызды фелицитарлық шығармалар қатарына төмендегілер жатады: Аристотельдің “Никомах этикасы”, Сенеканың “Бақытты өмір туралысы”, Ф. Аквинскийдің “Бақыт туралы трактаты”, Бофцийдің “Философиялық жұбанышы”, Августиннің “Бақытты өмірі”, Гельвецийдің “Бақыт” поэмасы, Л. Фейербахтың “Эвдемонизмі”, Дж. С. Милльдің “Еркіндік туралысы”, Э. Фроммның “өзің үшін адамы”, В. Татаркевичтің “Адамның бақыты” және т.б. Этика-тарихындағы бұл шығармалар бір тақырып төңірегінде жазылғанымен, алуан түрлі көзқарастарды ұстанады.

Бірі бақыт сүйіспеншілікте деп тұжырымдайды. Алайда, бақыттың тез өткіншілігі де белгілі. Бақыт жастықта ма? Бірақ, Цицерон кәрілік - бақыттырақ деп есептейді. Көпшілігі бақыт қажеттіліктерді қанағаттандыруда деп санайды. Алайда, тойымшылықтан бас тартып, өзін-өзі шектейтіндер қателесе ме? Мүмкін достықта болар? Бірақ «достан қашық бол, жауың одан қауіпті емес». Білім ше? Бірақ «білім алған адам қашыны да арқалайды». Даңқ? Алайда, «даңқты іздеме, өйткені онда сені кезкелген жағымпаз тауып алады». Бақыттың парадокстары көпқырлы.

Алайда бұл бақыт ұстатпайды және теориялық талдауға көнбейді дегенді білдірмейді. В.Татаркевичтің пікірінше адамдар бақытты арқалай түсінеді. Негізінен бақытты ерекшелеуге болады. Бұқаралық санада ең кеңінен таралғаны: бақыт — бұл сәттілік, кездейсоқтық, бізге бағынбайтын тағдыр («бақыт құсы»). Екіншісі, бақыт — өмірден қанағат, ләззат алу, қуаныш. Үшіншісі, бақыт — бұл жоғары игілік пен ізгілікке ие болу. Және, ақырғы төртіншісі, бақыт — бұл ләззат алу мөлшері де емес, бір сәттік қуаныш та емес, сыртқы игіліктерге ие болу да емес, ол бүгіндей өмірден толық, ұзақ қанағат алу, қайғы-қасіреттер арқылы болмыстың құпия мәніне ие болу. Осы соңғысы көңілге қонымды секілді. Бірақ ол да «бақыт формуласын» толығымен ашпайды.

Фелицитарлық идеялардың жалпты мазмұнына үнілсек, ондағы пікірлердің қайшылықтарымен қатар, бақыт ұғымындағы жалпы белгілерді де аңғаруға болады:

1) ләззат алудың субъективті көңіл-күйі өз-өзімен бақыттың жеткілікті өлшемі бола алмайды;

2) бақыт ізгілікпен қатар жүреді;

3) бақыттың объективті өлшемін табуға болады. Платон мұның өлшемі ретінде «жақсы адам» идеясын, ал Аристотель «адамның мақсаты» идеясын есептеді. Спиноза — адамның өз күшін пайдалана отырып, жаратылысын іске асыруы деп санаса, Спенсер — адамның биологиялық және әлеуметтік эволюциясын атайды.

Адам бақыты туралы ілімдерде негізінен үш бағытты айқындауға болады: бақыт психологиясы, бақыт аксиологиясы, бақыт социологиясы. Психологиялық тұрғыда бақыт позитивті көңілкүй, өмірден ләззат алу, қуаныш пен шаттық және рақаттану болып табылады.

Бақыт сезімі бүгінгі күнгі бір оқиғаға байланысты туындаған бір сәттік, тез өткінші нәрсе болуы мүмкін. Ол үнемі, тұрақты, берік, рухани күштің, жақсы келешектің, үйлесімділік пен қанағатшылықтың толассыз қуанышы болуы да мүмкін. Бақыт сезімі

осылай жие адамның өзіне және әлемге қатынасының алуан түрлілігін білдіреді. Бұл жағдайда бақыт пен қуаныштың арасын ажырату маңызды. Олардың айырмашылығы, егер қуанышы жекелеген атқа ғана сәйкес келсе, ал бақыт — бұл қуанышты үздіксіз және толық сезіну. Бақыт, — Э.Фроммның анықтауынша, — бұл өмір сүру өнеріндегі кемелдік өлшемі, өзінің гуманистік этикадағы мағынасына сай. Адам әрекетінде, әрине, бақыттың тура және ашық соңына түсу жоқ. әр түрлі өмірлік мақсаттарды қою және оған жету адамды автоматты түрде бақытты ете алмайды. Алайда, соған ұмтыла отырып, ол бақытты сезінеді. Бұл «қу стратегия», бақыттың «психологиялық, заңы» болып табылады (Дж.С.Милль.). Адамда индивидуалдық өмірқамының ішкі құндылық мәнін және оның соңғы эффектілігін бақылап отыратын ішкі «мүлгімейтін көз» болады.

Алайда, бақыт психологиясы негізінен көңіл-күй айғақтарын айқындайтын сипаттаушы терминдерді қолданады. Ләззат алу немесе қасірет бақыт немесе бақытсыздықтың ең басты көрсеткіштері бола алмайды. Кейбіреулер садизмнен, деструктивтіліктен, біреулерді балағаттағаннан ләззат алса, ал кейбірі сүйіспеншіліктен, достарымен бөліскеннен, шығармашылықтан ләззат табады. Егер бақыт пен бақытсыздық олар туралы біздің сезімдерімізге сай болса, онда бұл туралы білмей ләззат алу немесе қайғыру бәрібір ләззат алмауды және қайғырмауды білдіреді. Егер құлдар қожайыны келтірген қасіретін сезінбесе, онда бейтарап адам жалпы адамның бақыты үшін қалай құлдыққа қарсы шыға алады? (Э.Фромм.). Бақыт та бақытсыздық сияқты ақылдың жағдайы ғана емес, бақыт немесе бақытсыздық — бұл бүкіл тұлға жағдайының көрінісі. Бақыт сезім мен ойлау күшінің, тіріліктің, жемістіліктің ұлғаюына сәйкес келеді; бақытсыздық бұл қабілеттер мен функциялар әлсіреуіне ықпал етеді.

Аксиологиялық тұрғыдан алғанда, бақыт — бұл құндылық, адам өміріндегі қайырылық өлшемі. Бақыт қайырымдылықты, ізгілікті білдіреді, тек сол ғана адам бойында оның болмысы мәнімен байланысты ең жақсы деген адами қасиеттерді дамыта алады. Бақыт жекелеген сезімдер немесе белгілі бір әрекет емес. Батыс этигі Р.Барроудың айтуынша, адамның өліммен қатынасын және байланысын бағалауда өз позициясы болуы керек. Егер ол нақты болса, объективті мүмкіндіктерге сай болса, онда адам бақыттың үш мәнді шартына жетеді: қауіпсіздік, өзін-өзі бекіту және ахуалды дұрыс түсіну. Моральдық құндылықтар бақыттың тікелей себебі бола алмайды. өйткені моральды адам бақытсыз болуы мүмкін, ал бақытты адам аморальды болуы мүмкін. Бірақ құндылықтық дағдарыс рухани-эмоционалды дағдарыспен міндетті түрде бірігеді.

Бақытқа ұмтылу әрқашан да адамдарды біріктіре бермейді, әсіресе біреудің бақытсыздығы екіншісі бақытының шарты болған жағдайларда. Адамдар кейде «кішкентай бақытқа» да ырза болады, өзі үшін зиян және өзін төмендететін жағдайларды, оның нағыз мәнін аңғармай жатып бақыт деп есептейді. Адамдардың бақыт туралы көзқарасы мен бақыт ұғымы нақтылық пен абстрактылық сияқты ажыратылады, қажеттілік пен мәнділік арасында қайшылық туады. Бақыт ұғымы ахуалдық алғышарт емес, императивті негіздегі идеалдылықты, шынайылықты, толымдылықты білдіреді. Этика адамның пікірін «басқашалау» бақытқа толы деп кінәласа, ал адамдарға нағыз бақыт үшін бұл берілген өмір сай келмейтіндей болып көрінеді.

Бақыт социологиясы — фелицитологияның маңызды құрамдас бөлігі. Ол адамдар ұмтылатын құрмет, байлық, ұрпақ өсіру, дәулетті кәрілік сияқты жалпы белгілі игіліктерді сипаттайды. Сондықтан бақыт социологиясында қоғамдық игіліктерге жету жолдары мен құралдары және ең алдымен өзінің барлық формаларындағы адал, таза еңбек ерекше орын алады.

Бақыт социологиясы утилитаризм классиктері еңбектерінде кеңінен сипатталған. Мысалы, И.Бентам адамды бақытқа жақындататын құндылықтар тізімін келтіреді: денсаулық, іскерлік, достық, абырой, билік, адамдық, ізгілік, шыдамдылық, қарымқатынас, жұбаныш және т.б. Бұл әсіресе өтпелі қоғамдарға тән. «Қазіргі адам, — деп тұжырымдайды Е.Дубко мен В.Титов, — өзгермелі тағдырға бейімделген өз-өзінен реттелетін құрылғымен және өзінше еркін толқымалы «психика — гироскоппен»

қаруланған. Нарықтық экономика мен бұқаралық мәдениет жағдайларында өмір сапасы мен өз-өзінді іске асыру бағаланады. Бұрын ол қоғамның этикалық қабатына төн болса, енді бұқаралық сипат алды.

Жас ұрпақ өмірдің жоғары стандарттарына зор мән береді, аштық пен ауру туралы аз ойлайды. Алайда, РТР және ақпараттық жарылыс адам өмірі ырғағын жылдамдатып жіберді, қақтығыстарды оқшауландыру тетіктері әлсіреді, адамгершілік пен экологиялық ахуал шиеленісті. Бұл үдерістің жағымсыз салдарлары, дәлірек айтқанда, түңілу, өмірдің маңызды ешнәрсе бермейтіндігін сезіну, ерік жұмылысының төмендеуі, уайым, кінәлілік сезімі мен агрессивтілік адамның бақытты өмір сүруіне кедергілер келтіреді.

Нарықтық экономика мен адам бақытының өзара әрекеті мәселесі этикалық, жаратылыстық-ғылыми, техникалық әдебиеттерде кеңінен талқыланды. Бақыт — бұл әр алуан қажеттіліктерді өтеуге қабілетті айырбас затының пайдалылығы (тауар) және «қалтаға салып жүретін» зат (ақша). өз бақытын көбейтіп және өзгелерге әкелу адамгершілігі мол адамның ғана қолынан келеді. Т.Джефферсонның «Тәуелсіздік декларациясында» былай жазылған: «Бақытқа деген ұмтылысты қорғай отырып, мемлекет өз мақсаты бойынша адамдардағы кәсіпкерлік рухты, тәуекелшіл дербестік сезімін қолдауы және қорғауы тиіс, дәл осы бақыт үшін маңызды».

Қорытындылай келе бақыттың төмендегі құрылымдық элементтерін келіруге болады. Біріншіден, қайғысыз, жоқшылықсыз, аурусырқаусыз, бәлежаласыз өмірді білдіретін игілікті береке. Екіншіден, қажеттіліктерді қанағаттандыру. Қажеттіліктерді өтеу үшін белгілі дәрежеде қалыпты баланс қажет. Бұл жерде адам меншігі үлкен мағынаға ие болады, онсыз еркіндік те, байлық та жоқ. Үшінші элемент — қанағат, ырзашылық. Бұл адамның өз қалауына сай өмір сүріп жатқанына ризашылық сезімін білдіреді.

Төртіншіден, бақыт қуанышсыз болмайды. Адам өз қуанышында ақылын да, сезімін де, құндылықтық спектрін де көрсетеді. Бесінші элемент ретінде өмірді адами мәнділік пен міндеттілік тұрғысынан бағалауды айтуға болады. Этика өзінің ең басты ізгіліктері ретінде бақыт пен қуаныш құндылығын өте жақсы негіздей алады, алайда ол адамнан анау-мынау емес, ең қиын міндетті шешуді талап етуді де біледі: бұл оның жемісті де толық дамуы.

Ұлы Кантта мынадай тамаша ой кездеседі. «Адамды екі нәрсе жанын тебіренгізіп, шексіз тандандырады: жұлдызды аспан мен ішкі моральдық заңдылық шексіздігі». Бірінші шексіздікті адам жаңа кеңістіктерді бірте-бірте игере отырып меңгерсе, ал екіншісін ар-ұят дауысына бағыну арқылы игереді.

### ***Ар-ұят деген не?***

*Ар-ұят* - өмірдің әр түрлі көріністерінде шатасқан түрінде көрінетін феномен. Ар-ұят түрлері мазмұнының айырмашылықтары бар ма? Тарихтың бүкіл өн бойында қарама-қайшы қондырғыларды ұстанатын адамдар өз «ар-ұятымыз бойынша» әрекет еттік деп есептеді: Конфуций мен Сократ, Заратуштра мен Платон, Иса мен Мұхаммед адамдарды руханилыққа, ар-ұят пен ар-ождан үніне құлақ түруге шақырса, инквизиторлар мен ксенофобтар, басқыншылар мен тирандар, фашизм мен болыневизм фанатиктері де өз ар-ұяттары бойынша әрекет еттік деп санады.

Этикалық әдебиет бұл сұрақтарға әр түрлі жауап береді. Сенеканың пікірінше, өз этикалық қасиеттерімізге орай біздің қылықтарымызды сынайтын немесе қорғайтын ішкі дауыс ар-ұятты білдіреді. Стоиктік философия оны өзіндік сақтанумен (адамның өз-өзіне қамқорлығымен) байланыстырады. Діни философияда ар-ұят құдайдың адамға жіберген ақыл-ойының заңдылығы. Фихтениң айтуынша, ар-ұят адамдардың қоғамдық жағдайынша байланысты емес, ол ішкі «Меннің» дауысы және моральдың нағыз беделі болып табылады. К.Маркс бойынша ол ішке қарай бағытталған ашуыза. Ж.П.Сартр ар-ұятты адамға қоғам тарапынан қойылатын сыртқы талаптар мен тыйымдарға қарсы тұратын ішкі тұлғалық әрекеттің жалғыз аралы деп жариялайды.

Ар-ұят адамгершілік сананың моральдық-психологиялық тетігі ретінде қоғамдағы моральдың императивті (бұйрықты), байланыстырушы күшіне ұқсас. Ол қоғамдық

қатынастарда, мәдениетте, әлеуметтік субъектілер әрекеті мен өмір сүру тәртібінде объективті бекітілген адамгершілік құндылықтардың белгілі бір жүйесін тұлғаның рухани ішкі әлемінде қорғайды. Ар-ұяттың адамгершілік-психологиялық ерекшелігі, адамның психикалық өмірінің ең алуан түрлі элементтерін органикалық тұрғыда өз құрамына біріктіретін бүтіндей механизм ретінде көрінуімен сипатталады. Ол барлық психика қабаттарының өзара әрекеті нәтижесінде қалыптасады: рационалдылықтың, интуитивтіліктің, ойлаудың салқын есебі ғана емес, өмірлік тәжірибе бейнеленетін субъективизмдер даналығына, моральдық интуицияға сүйенеді.

Ар-ұяттың өзгешелігі қатарына оның тылсымдылығы, бүркемеленуі және таңдамалылығы жатады. Ар-ұят — бұл ішкі монолог, кейде онда диалог, тіпті көп дауысты дискуссия да жүзеге асып жатады. Латыш даналығы былай дейді: «Ар-ұят дегенің мыңдаған куәгерлер». «Адам бойында мәңгі оппонент пен мәңгі қорғаушы рухқа ұйқы бермей пікірталасып жатады. Адамдағы мәңгі төреші қоғамдық пікірден жасырын жатқан нәрселерді көріп, ойлап және сезіп отырады».

Күнделікті өмірде ар-ұят сезімі адам қылығы әдеттегі және «автоматтандырылған» үлгідегі шеңберінен шығып кеткен кезде қосылатын өзіндік адамгершілік компас рөлін атқарады. Әрине, ар-ұят барлығын қамтитындай құдіретті емес. Адамгершілік компромисс жағдайында немесе адамгершілікке жатпайтын сарындар басым болған жағдайында еркін таңдау мүмкіндігі бар кезде ар-ұят өз бойына өзге текті сіңіріп, өзін-өзі теріске шығару үрдісін қабылдайды. Ар-ұяттың өзін-өзі мүжуі, әдетте, бастапқыда адамгершілікке жатпайтын қылықты сезінумен сипатталады, уақыт өте келе тұлғаның өзі жасықтанып, адамгершілік атрофия жолымен жүреді және өз қылығын моральдық реттеу шеңберінен сырт қалады.

Ар-ұят адамның ішкі дауысы, «қайырымдылықты іштей анықтау үдерісі» (Гегель) болғанымен, ол жан-жағын аңғаруы тиіс. Мынадай қайшылық болуы мүмкін: моральға жатпайтын қылық білместікпен сипатталатын адамгершілік максимализм күшімен тандалуы мүмкін. Ақиқат пен жоғары адамгершілік талаптар үйлесімділігінің өзі де «ар-ұятқа сай қылықты» еркін талдауға кепіл бола алмайды. Еркіндік пен демократия жойылат, сыбайлас және бюрократтық күштер үстемдігі жағдайында индивид міндетті түрде қуыршақ рөлінде көрінеді. Мәдени аномалия, қоғамның маргиналдануы мен люмпенденуі жағдайында оның мүшелерінің ар-ұяты ұйқыға кеткен тәрізді болады... Ар-ұятсыз билік — бұл өзін-өзі жоятын билік. Ал оның деструктивті табиғаты адамдарға шексіз зиянын тигізеді. Тирандар мен баскесерлердің ең тиімді ақталуы — «заманның каталдығына» сілтеме жасау. Қандай да бір «эталондық топтық» үлгілері деңгейіне дейін моральды төмендету ар-ұяты бар адамдарды қудалаумен тікелей байланысты. Жалған жүйеде адал адам аномалия тәрізді көрінеді. Тоталитарлық және сыбайлас қоғамдардағы нақты практика мұның мысалдарына толы. Жалпы «қолдаймыз» жағдайы ар-ұятқа аномалиялық құбылыс ретінде төзбейді. Айуандық, садизм, демагогия, егер осылардың көмегімен қара бас мүдделеріне септігі тиіп жатса, қайсыбіреулерді қуантады. Сонымен қатар өзгелердің адал және бақытты өмірі қызғаныш пен көре алмаушылық туғызуы мүмкін. Көптеген «тарихи қайраткерлер» мен «халықтар өкілдері» қоғамдық пікірді бағындыру арқылы өздеріне қолайлы моральды қалыптастыруға ұмтылады. Көбіне бұл мораль «көсемдік» үлгілері мен утилитарлық мақсаттарға қызмет ететін есепке құрылған мораль. Олар үшін ең бастысы — имансыздықтың жалпы фонында оңай қол жеткізуге болатын жақсы көріну және мақтау есту.

Посттоталитарлық қоғамдағы адамгершілік ахуалды талдау үшін Э.Фроммның авторитарлы және гуманистік ар-ұят туралы ілімі өзекті болып табылады. Оның анықтауынша, авторитарлық ар-ұят — бұл сыртқы беделдің, ата-ана, мемлекет беделінің немесе қандай да бір мәдениеттегі бедел болатынның дауысы. Бұл жерде ар-ұят туралы айтудың өзі қиын; мұндай қылық сәт талабына жай ғана сәйкес келеді, жазалану қорқынышымен және марапатталу үмітімен реттеледі. әрқашан белгілі бір авторитеттер тегеурініне, олардың жазалауға, марапаттауға деген нақты немесе жалған мүмкіншілігіне

тәуелді болады. Көбіне жұрт бойында ар-ұяттан туындайтын, өздері кінәлілік сезімі ретінде қабылдайтын көңіл-күйлер авторитет алдындағы қорқыныштан өзге ештеңе де емес. Ең маңыздысы, авторитарлық ар-ұят қағидалары адамның өз құндылықтық пікірлерімен анықталмайды, авторитеттер бұйрықтары мен тыйымдары арқылы анықталады

Авторитарлы ар-ұяттың екі түрі бар. Таза ар-ұят — бұл авторитет саған ырза деген сана; кінәлі ар-ұят — ол саған ырза емес деген сана. Таза (авторитарлық) ар-ұят игілікті жағдай мен қауіпсіздік сезімін тудырады, өйткені ол авторитет қолдауын және оған жақындығын білдіреді. Кінәлі ар-ұят қорқыныш пен үміт үзушілікті тудырады, өйткені авторитет еркіне қарсы әрекет жазалану қаупіне әкеледі,

Бағынбау басты күнә, ал тіл алғыштық басты ізгілікке айналады. Бас шұлғушылық авторитеттің жоғары билігі мен данышпандығын, оның өз еркі бойынша бұйыру, марапаттау және жазалау құқығын мойындауды білдіреді. Авторитет өз бұйрықтары мен тыйымдарын, марапаттауларын мен жазалауларын түсіндіруге дейін төмен түсе алады, бірақ индивидтің авторитетке еш сын айтуға құқығы жоқ. Индивидтің сын айтуға батылы жеткендігінің өзі айғақ ретінде оның кінәлілігінің дәлелі болып табылады.

Авторитеттің прерогативі қандай болмасын, мейлі ол Ғаламның билеушісі немесе тағдыр жіберген халықтың әкесі болсын, олардың және адамдардың кезкелгені арасындағы түбірлі теңсіздік — міне, авторитарлы ар-ұяттың негізгі догматы осы.

Авторитарлы ар-ұятпен салыстырғанда гуманистік ар-ұят — бұл сыртқы санкциялар мен қолдауларға бағынбайтын және әрбір адамға берілген біздің өзіміздің жеке дауысымыз. Ол ар-ұяттың дұрыс қызмет етуі немесе оның бұзылуына біздің бүкіл тұлғатұрқымыздың жауабы. Ар-ұят адам мақсатының орындалуын бағалайды, ол өмір өнеріндегі табыстарымыз бен шалыстарымыз туралы хабар беріп отыратын біздің бойымыздағы ақпарат.

Сонымен, ар-ұят — бұл біздің өзімізге өзіміз беретін жауабымыз. Бұл бізден жемісті өмір сүруді, толық және үйлесімді дамуды талап ететін біздің нағыз «Меніміздің» дауысы. Бұл біздің адалдығымыздың қорғаны, өзімізге тұра алу қабілеті, тіпті өзімізге «Иә!» деп төкаппарлықпен айтуға мүмкіндік беретін қабілет. Жеке ар-ұятымыздың дауысын есту үшін, біз өзімізді тыңдауымыз керек, ал бұл біздегі мәдениет адамдарының көпшілігі үшін қиынға соғуда. Біз өз дауысымыздан гөрі, өзге дауыстардың қандайына болмасын құлақ түреміз. Үнемі кино, газет, радио, бос мылжың сөздермен толтырылған пікірлер мен идеялар қоршауындамыз. Көбіне біз өз-өзімізбен жеке қалуға қорқамыз. Біз ең жағымсыз көпшілікпен, мәнсіз-мағнасыз уақыт өткізуді қалаймыз. Біз өз-өзімізбен бетпе-бет келу келешегінен қорқатын сияқтымыз. Өзіңмен жеке қалудан қорқу — бұл жалығу сезімі болар шамасы, бір мезгілде өзіңе сондай таныс әрі сондай бөтен адамды көруден туындайған қобалжу күйіне ұқсас, біз шатасамыз да аулаққа қашамыз

Ар-ұят ұғымы, егер берік өмірлік сенімі болмаған жағдайда, бай және игілікті адамдарда өте тайғанақ болуы мүмкін. Дәулеті енді құрала бастаған адам мен байлыққа тойынған адамның ар-ұят туралы ұғымы әр түрлі болуы ықтимал. Адамның ар-ұяттылығының маңызды элементі бала кезден басталған тәрбие болары хақ. Оған оны қоршаған орта, сол ортаның психологиясы мен құндылықтық бағдары зор ықпал етеді. Сондықтан да, іскер адамдар маман таңдағанда бұл адамның ар-ұятына өсер ететін факторларды ескеруі қажет.

#### **4-тақырып. Мораль. Мораль функциялары, оның құрылымы және элементтері**

Мораль дегеніміз не? Бұл сұрақтың жауабы зерттеушінің объектоцентристік немесе субъектоцентристік бағытты ұстануына байланысты әртүрлі болады.

Объектоцентристік дүниетаным адамды табиғи-тарихи үрдістің (процесстің) нәтижесі ретінде қарастырады. Бұл көзқарасқа сәйкес, адамның дамуы экономикалық, саяси, техникалық жағдайлармен анықталады. Мұндай дамудың жоғарғы сатысы болып адамның ақыл-парасаты табылады. Аталған бағыт арқылы көптеген мәселелерді түсіну қиынға

соғады: неге тарих көп жағдайларда адамды гуманизациялаудан алшақтатады, неге адам нақты әлеуметтік жағдайларға нашар бейімделеді, неге ол қарама-қайшылықсыз бақытты көтере алмайды және т.б.

Субъектоцентристік дүниетаным адамды басқаша қабылдайды. Бұл бағытқа сәйкес, адамның бойында болмыстың барлық құпиялары көрініс тапқан. Оны тек ұтымды әдістермен танып-білу мүмкін емес. Адам — микрокосм, оның әлемінің нақты айқын шегі жоқ. Тарих дегеніміз адамның өзін-өзі дамытуының “соқыр тәуекелі”, ал объективтік шындық — адамның ішкі күш-қайратының дамуының көрініс табуының нәтижесі.

Құқықтың пәніне жүгінуде, құқық туралы әдебиетте оны түсінудің кем дегенде екі жолы бар екендігін ескеріп өткен жөн: құқықты кең мағынада түсіндіру және тар мағынада түсіндіру. Кең мағынада құқық әдет-ғұрыпты (әдет құқығы), дінді (канондық құқық), табиғи құқықты, позитивтік құқықты, тірі құқықты және т.б. қамтиды. Тар мағынада құқық мемлекет жариялаған нормалар мен заңдардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Басқаша айтқанда, іс жүзінде құқықты түсінудің екі жолы қалыптасқан.

А. А. Гусейнов *моральдың ерекшеліктерін* былай анықтаған:

а) ол адамның бірігіп өмір сүру қабілетін сипаттайды және адамдар арасындағы қатынастардың нысанын білдіреді;

ә) моральдық заң әрекеттің субъектісі мен объектісін бөліп қарастыруға жол бермейді, яғни, моральды жариялау мен оны өз басынан өткеру — бұл біртұтас үрдіс;

б) мораль — адамның ерікті түрде өз мойнына алған ауыр жүгі. Мораль — адамның өзін-өзі бәске тігуімен сипатталатын ойын. Сократ у ішуге мәжбүр болған. Иса пайғамбар керіп шегеленген. Джордано Бруно отқа жандырылған. Ганди өлтірілген. Міне, бұл ойынның ұтыстары осындай.

Заңдар жекелеген адам санаттарына қатысты қатал, моральға қайшы, қайырымсыз болуы мүмкін. Неге? Бұл сұраққа жауап беру үшін, мораль мен құқықтың өзара әсерін талдауға тырысып көрелік. Яғни, алдымен, құқықтың адамгершілік құндылықтар мен моральдық нормалар туралы көзқараста қалай көрініс табатынын, содан кейін, моральдың құқыққа қалай әсер ететінін қарастырайық.

Мораль адамзат қоғамының немесе жеке адам дамуының белгілі бір кезеңінде, яғни, филогенезде және онтогенезде пайда болады.

*Мораль дегеніміз* – адамның бір-біріне деген және қоғамға деген қатынасын, сондай-ақ таптық қоғамда өз тобымен партиясында және дұшпан топтар мен партияларға деген қатынастарын бейнелейтін қоғамдық сананың формасы.

Басқаша айтқанда *мораль дегеніміз* – адамның қоғамдағы мінез-құлқына қойылатын талаптар мен ережелер, нормалардың жиынтығы.

Моральдың нормалары мен принциптері өзгермейтін мәңгі емес. Керісінше әрбір қоғамдық формацияның экономикалық негізіне сәйкес пайда болған моральдық нормалар пен принциптер қоғамдағы экономикалық және саяси өзгерістерге байланысты өзгеріп отырады, бір қоғамда әділетсіз болып саналуы мүмкін. Демек қоғамның экономикалық негізі қандай болса, оның моралі де сондай болмақ. Яғни, әрбір қоғам өз моралін тудырып, оны сақтайды.

Мораль – қоғамдық сананың ең көне түрі. Құқық мемлекет бекітетін жалпыға бірдей мінез-құлық ережелерінің жиынтығы.

Моральдық норманың құқықтық нормадан айырмашылығы олар құқықтық нормалар сияқты қағазға жазылмайды және мемлекет тарапынан күштеуге негізделген емес. Қоғамдық пікірге адамның ішкі сезіміне әдетке негізделген.

**Өмірлік тәжірибеден қалыптасқан норманы моральдық норма дейді. Бұл нормалар жалпы қоғам көлемінде тексеріліп, қабылданбайды. Мыс, не жақсы, не жаман, не дұрыс, не бұрыс деген ұғымды қоғам береді; өмір, тәжірибе қалыптастырады.**

**Құқық пен моральдің арақатынасы өте күрделі процесс. Ол процесс 4 компоненттен тұрады: бірлігі, айырмашылығы, бірлесуі, дербестігі.**

### 1. Құқық пен мораль бірлігі

- екеуі де әлеуметтік нормаларға жатады;
- екеуі де бір саясатқа бағынады, сол сияқты орындауға үлес қосады;
- екеуі де мүдде мақсатты орындауға қатысады;
- екеуі де адамгершілікті, әділеттілікті, теңдікті, бостандықты жақтайды.

### 2. Құқық пен мораль айырмашылығы

- құқықтық нормаларды мемлекеттік органдар қабылдайды, ал моральдық нормаларды ешқандай орын бекітпейді. Оларды қоғам, ұйым қабылдауы керек. Сонда ғана ол нормалар жаңа нәтиже береді
- құқықтық норма ерікті орындалмаса, еріксіз орындалатылады. Моральдық нормалар тек ерікті түрде орындалады;
- құқық нормалар заң немесе заңға тәуелді нормативтік акті болып бекітіледі, моральдық нормалар ешқандай жазылмайды;
- құқықта заңды жауапкершілік болады, моральда жоқ т.б.

### 3. Құқық пен мораль өзара бірлестігі:

- олар бірлесіп заңдылықты, тәртіпті қорғайды;
- бірлесіп тәрбие жұмысын жүргізеді;
- бірлесіп инабаттылықты, парасаттылықты дамытады.

### 4. Құқық пен мораль өзара дербестігі:

- құқық заңдылықты жақтаса, мораль этиканы, эстетиканы қорғайды;
- құқықта тыйым салу болса, моральда болмауы мүмкін;
- құқық құпия жұмыс жүргізуге, іс-әрекет жасауға ұлықсат берсе, ал мораль бұл істерге қарсы.

*Мораль* – адамдар арасындағы қарым-қатынастардың, ізгілік жолындағы ізденістері мен оны мүлтіксіз орындайтын ережелер жиынтығы десек аса қателеспейміз.

Құқық пен мораль көпшілік жағдайда ерікті түрде жүзеге асырылады, оның жүзеге асырылуының ішкі кепілі – адамның ар-ұяты мен намысы, адал пиғылы.

### **5-тақырып. Мораль ізгілік қызметін анықтайтын әлеуметтік факторлар жүйесін құрайтындардың бірі ретінде. Ізгілікті таңдаудың түсінігі. Моральдың кәсіптік-ізгілікті мәні мақсаты**

“*Мораль*” ұғымы оны, бір жағынан, инстинктивті, импульсивті мінез-құлық қалпына, екінші жағынан, белгілі бір нәтиже алуға бағытталған рационалдық есепке қарсы қоюшылық арқылы ашылады. Ең алғашқы моральдық уағыздар: “өзіңе қаламаған нәрсені өзгеге жасама” (адамгершіліктің алтын заңы) немесе сүйіспеншілік қағидасы: “өз жақыныңды өзіңді-өзің сүйгендей сүй” — адамнан ізгілікті сақтауды талап етеді.

Еңбеккерлердің жоғары құқықтық мәдениетін тәрбиелеу, олардың заңға деген сыйлы қарым-қатынасын қалыптастыру қызметінде ерекше жауаптылық заң орындары мен мекемелеріне — соттарға, прокуратураларға, полицияға, адвокатураға, банктік, коммерциялық және басқа да құрылымдардың заң қызметтеріне жүктелген.

Заң мекемелерінің қызметінде заңдылықты қатаң сақтау, олардың қызметіндегі алдын-алу жұмыстарын жан-жақты нығайту, сот өндірісінің тәрбиелік мәнін және кәсіби мәдениетін көтеру, азаматтарды қабылдауды жақсарту, олардың шағымдары мен арыздарын қарау — азаматтардың құқықтық санасы мен олардың заңға деген сыйлы қарым-қатынасын нығайтудың маңызды алғышарты.

Қаншама рет барлығымыз таңдауды талап ететін жағдайда болдық: қарапайым өмірлік мәселелерден бастап көптеген адамдардың тағдырын шешетін күрделі мәселелерге дейін. Не істеу керек? Қандай таңдау жасаған дұрыс?

Егер күнделікті өмірде адам жеке тұлға ретінде әрекет жасап, оның әрбір жасаған таңдауы, әрекеті оның өзіне жеке баға берсе, кәсіби қызметте құқық қорғау органдары қызметкерінің барлық әрекеттерін халық мемлекеттік орган өкілінің әрекеті ретінде

қабылдайды. Бір жағынан, қызметкерге әрекеттерді таңдаудың қиындығы жоқ, себебі, заңдар мен ведомстволық нұсқаулар белгілі бір жүріс-тұрыстарды талап етеді. Ал екінші жағынан, бұл бірқатар қарама-қайшылықтарды тудырады, себебі, кей кездері жеке көзқарас-сенім мен қызметтік талаптың біреуін таңдау қажеттігі туады.

Моральды нормалар мен құндылықтар жүйесі ретінде талдау оны статикалық жағдайдағы қоғамдық құбылыс ретінде көруге мүмкіндік береді. Моральдық таңдау көзқарасы тұрғысынан моральды танып-білу оның динамикалық жағын ашуға, қоғамдық қатынастар жүйесіндегі нормалардың, қағидалардың, адамгершілік құндылықтардың және бағалаудың қызметін көруге мүмкіндік береді.

Моральдық таңдауды кейде, тіпті, тар мағынада, адамның шешім қабылдаудағы саналы әрекеті ретінде түсіндіреді. Алайда, осы шешім қабылдану үшін белгілі бір объективтік және субъективтік алғышарттардың, таңдау шарттарының және осы таңдауды жүзеге асыру мүмкіндігінің болуы қажет. Және де шешімнің қабылдануымен таңдау әрекеті аяқталмайды. Оның жалғасы болып шешімді жүзеге асыру құралдарын таңдау, оны іс жүзінде жүзеге асыру және нәтижелерді бағалау табылады. Сол себепті де, моральдық таңдауды қарастыру кезінде адамның жүріс-тұрысының барлық объективтік және субъективтік құрамдас бөліктері көзге түседі.

Бұл көзқарас тұрғысынан моральдық таңдаудың құрылымын былай көрсетуге болады: мәселені анықтау, таңдау түрлерін тану, шешім қабылдау, мақсатқа жету құралдарын тану, таңдауды іс жүзінде жүзеге асыру (мақсатқа жету үдерісі), нәтижелерге жету және оларды бағалау.

Сонымен қатар, адамның мәселені шешу жолын таңдауы объективтік және субъективтік жағдайларға байланысты екендігін ескерген жөн. Объективтік жағдайлардың қатарына жүріс-тұрысты таңдау және оларды жүзеге асыру мүмкіндіктерінің түрлерінің болуын жатқызуға болады. Ал субъективтік жағдайларға тұлғаның адамгершілік дамуының деңгейі, оның белгілі бір мораль жүйесінің талаптарын түсіну дәрежесі, борыш, ар-ұят сезімінің дамуы және жеке тұлғаның басқа да адамгершілік мінездемесі жатады.

Адамның, қоғамның немесе топтың алдында тұрған моральдық таңдау қажеттігін анықтайтын мақсаттардың ауқымы өте кең. Ол субъектілердің ортақтығы (жеке тұлға, топ, қоғам) дәрежесімен де, маңыздылығымен де (бір сәттік қажеттікті қанағаттандыру немесе субъектінің мүдделерін мейлінше толық жүзеге асыру), күрделілік деңгейімен де (қарапайым, айқын және түсінікті мақсат немесе үлкен материалдық, моральдық шығындармен байланысты, белгілі бір қиындықтарды жеңуді қажет ететін мақсат) сипатталады. Яғни, әртүрлі мақсаттарды адамгершілік бағалаудың бірдей болуы мүмкін емес.

Құқық қорғау органдары мен олардың қызметкерлерінің алдында тұрған мақсаттар қылмыстылықпен күрес міндеттерімен тығыз байланысты, олар әлеуметтік маңызды сипатқа және терең гуманистік мазмұнға ие. Алайда, бұл құқық қорғау органдары мен олардың қызметкерлерінің алдына қойылған мақсаттардың кез-келгені оң адамгершілік мазмұнға ие дегенді білдірмейді. Бұл мазмұн заңдылықты сақтауға, құқықтық сананың деңгейіне, қызметтің нысандары мен әдістеріне және басқа да көптеген факторларға байланысты. Сол себепті де, әрбір нақты жағдайда пайда болған мақсатты жаңаша бағалау қажет.

Әрекетті таңдау тәжірибелік жағынан да, адамгершілік жағынан да мейлінше тиімді болу үшін адам мүмкін әрекеттердің барлық түрлерін танып, одан кейін солардың ішінен өз көзқарасы бойынша ең жақсысын таңдап алуы тиіс. Қылмыстылықпен күрестің ерекшеліктері таңдау түрлерін таңдауға бірқатар ерекшеліктерді енгізеді. Олардың ішіндегі ең бастысының мәні мынада: құқық қорғау органдары қызметкерлеріне таңдау түрлерінің барлығын анықтау қиын жағдайларда жиі моральдық таңдау жасауына тура келеді.



Шешім қабылдауға қажетті ақпарат көлемінің болмауы адамды ойланбаған әрекеттерге итермелеуі мүмкін, себебі, мұндай жағдайларда ол борыштың немесе белгілі бір идеалдың негізінде өз әрекеттерінің жағдайлары мен салдарына мән бермейді. Бұл — жеке даралықты, мансапқорлықтың көріністерімен байланысты, басқалардан өзін бөліп көрсетумен сипатталатын, жауапкершіліксіз авантюралық жүріс-тұрыс.

Күрделі жағдайлардағы жүріс-тұрыстың тағы бір түрі — гамлетизм, яғни, бұл дегеніміз адамның қателесуден қорқуының салдарынан шешуші әрекеттерді жасамауы. Алайда, бұл жерде таңдаудан бас тартудың өзі де таңдаудың бір нысаны екендігін ескеріп өткен жөн.

Құқық қорғау қызметінің карама-қайшылықтармен, күрделі жағдайлармен байланысты сипаты тәуекел жағдайындағы таңдау мәселесін одан әрі күшейтіп жібереді. Бұл мәселені Аристотель өзінің “Никомах этикасы” еңбегінде атап өткен, ол субъектінің әрекеттерін “білместік” (“в неведении”) және “білмеуінен” (“по неведению”) деп екі түрге бөлген. “Білместік” әрекеттері — адамның саналы түрде білмеуді, сезінбеуді таңдауы. Ал “білмеуінен” әрекеттері адамның еркінен тыс әрекеттің мәнін өзгертетін белгісіз жағдайлардың болуымен сипатталады (мысалы, МАИ қызметкері қылмыскерлерді тоқтату мақсатында автокөлікке оқ атуы нәтижесінде, осы көлікте кішкентай сәбидің бар екендігін білмеуі себепті оны абайсыз жарақаттаса). Алайда, кей кездері мұндай әрекеттердің абайсыз болғандығын анықтау өте күрделі болып келеді.

Қылмыстылықпен күрестің ерекшеліктері кей кездері мынадай жағдайдың туындауына негіз болады: құқық қорғау органдарының қызметкері белгілі бір жағдайлардың себебінен таңдау түрлерінің барлығымен танысуға тырыспай, олардың кейбіреуімен ғана танысады, яғни, саналы түрде білместікті таңдайды. Мысалы, тергеуші өзіне ұнап қалған бір тергеу гипотезасын негізге алады да, қылмыстың жасалуының өзі аса мәні жоқ деп санаған басқа варианттарына мән бермейді. Алайда, қылмыстық әрекеттің жасырындық сипатынан, тергеушіге маңызы жоқ болып көрінген жағдайлар шын мәнінде аса маңызды болып табылуы мүмкін, нәтижесінде тергеушінің жасаған таңдауы оның өз кінәсі бойынша қате болып шығады.

Адамның “білмеуінен” туындаған әрекеттер болған жағдайда мәселе мүлдем өзгереді. Яғни, бұл жағдайда жүріс-тұрыс түрлері адамның еркінен тыс оған жасырын болып көрінуі мүмкін, нәтижесінде оның әрекеттері ол ойламағандай болып шығады. Құқық қорғау қызметінде мұндай жағдайлар жиі кездеседі, себебі, көп жағдайда қылмыскерлер өдерінің кінәсінің шынайы жағдайларын жасыруға тырысып, құқық қорғау органдарының әрекеттерін қате нұсқаны таңдауға бағыттайды.

Егер әрекеттің дұрыс таңдалғаны, алайда, оны жүзеге асыруға объективтік жағдайлардың немесе қызметкер болжай алмайтындай жағдайлардың кедергі жасағаны анықталса, онда бұл әрекеттердің адамгершілік бағасы оң сипатта болуы тиіс. Теріс бағалау көп жағдайда таңдалған құралдардың тиімсіздігі, моральдық таңдаудың күзіретсіздігі салдарынан болған қателіктерге тән.

Әрине, қиын жағдайлардағы белгілі бір әрекетке нақты анықтама беру қиын, алайда, адамның дұрыс таңдау жасаған-жасамағандығын анықтауға тырысуға болады. Егер қызметкер болуы мүмкін пайданы мүмкін зиянмен дұрыс байланыстырса, жақсы нәтиже мен теріс нәтижені салыстырса және осылардың нәтижесінде тәуекел әрекетке баруды дұрыс деп тапса, онда осы әрекеттің салдары мен нәтижесі қандай болғанына қарамастан, оны жауапкершілікке тартуға болмайды. Керісінше, теріс нәтиже болған жағдайда ол адамда негізді тәуекелге барғандығы туралы сенімі болуы тиіс. Жауапкершілікке негізсіз тәуекелге барған, өз міндеттерін тиісті орындамаған, болуы мүмкін салдардан қорқуы нәтижесінде әрекетсіздікке барған қызметкер тартылуы тиіс.

Егер таңдау түрлерін анықтау кезінде мораль таңдаудың жағдайлары мен мүмкіндіктерін толық және жан-жақты зерттеуге бағыттайтын реттеушінің ролін атқарса, онда жүріс-тұрыс түрін таңдау кезеңінде оған шешуші рөл беріледі.

Жүріс-тұрыстың түрін таңдауда маңызды рөл адамгершілік себептерге берілген. Неге дәл осы әрекет дұрыс? Мұндай таңдау неге негізделген? Осы сұрақтар жүріс-тұрыс түрін таңдауға мейлінше мол сипаттама береді.

Таңдау әрқашанда белгілі бір құндылықтан бір құндылықтың артықшылығын білдіреді. Кейбір жағдайларда таңдауды негіздеу және таңдаудың өзі ешбір қиындықтарды туғызбайды, ал кейбір кездері олар себептердің ерекше күресінің тууына негіз болады. Осы екінші жағдайды адамгершілік шиелініс жағдайы деп атайды.

Құқық қорғау қызметі қылмыскерлермен күресуінің, арнайы күшқұралдарды қолдануы нәтижесінде өз қызметкерлерін адамгершілік шиелініс жағдайына жиі алып келеді. Аталған шиеліністер себептердің қарама-қайшылық бағыттылығы жағдайында жиі болады. Мұндай жағдайда субъектіге борыш талаптарынан көрініс тапқан қоғамдық қажеттік пен өзінің жағдайға байланысты пайда болған көзқарастарын, алыс және жақын мақсаттың біреуін, үлкен және одан азырақ қауіптің біреуін таңдауға тура келеді.

Адамгершілік шиеліністің ерекшелігі мынада — белгілі бір жағдайдағы моральдық нормаға негізделген әрекеттің басқа бір норманы бұзуы. Бұл жердегі күрделілік адамның кейбір адамгершілік нормаларды білмеуі салдарынан таңдау жасай алмауында емес, тіпті, оның моральдық талаптарды орындағысы келмейтінінде де емес, мәселе — осы талаптардың бір-біріне қайшы келмеуін болдырмаудың қажеттігінде.

Мысалға, құқық қорғау органдарының қызметкері сезіктінің немесе айыпталушының пәтеріне тінту жасауға келгенде төсек тартып жатқан науқас адамды көрді делік. Оның алдында мынадай таңдау тұрады: заң талаптарын орындай отырып, қатты науқас болсадағы, сол тұлғаның төсегіне тінту жасау немесе адамгершілік көзқарастар негізінде төсекті тінтуден бас тарту.

Құқық қорғау органдары қызметкері үшін кәсіби мәні бар шиеліністердің қатарынан сыртқы және ішкі шиеліністерді атауға болады. Сыртқы шиеліністер адамдар арасындағы адамгершілік шиеліністер ретінде көрініс табады (тұлға-қоғам, тұлға-топ, тұлға-тұлға, топ-топ, топ-қоғам). Олар жеке тұлғалардың, әлеуметтік топтардың және қоғамның құндылықты бағыт-бағдарының қайшы келуін білдіреді.

Ал ішкі шиеліністердің табиғаты басқаша. Олардың қайнар көзі болып тұлғаның жүріс-тұрысының бір-біріне бағынышты себептерінің күрделілігі, әртүрлі сипатта болуы табылады.

Бірқатар жағдайларда ішкі шиеліністі шешу сыртқы шиеліністің пайда болуына негіз болуы мүмкін. Мысалы, тұлғаның құқық қорғау органдарымен құпия негізде одақтасуы, оның ішкі шиелінісін жеңудің негізінде жүзеге асқанымен, осы құпия көмекші мен оның қызмет ету саласының (егер бұл сала моральға қайшы қызметпен айналысса) арасында сыртқы шиелініс туындауы мүмкін.

Құқық қорғау органдары қызметкерінің тағы бір ерекшелігі — кей кездері өзінің мемлекеттік құрылымдарға қатысын жасыра отырып, оған қылмыстық ортада жұмыс істеуге тура келеді. Мұндай жағдайларда адам санасында бір мезетте екі адамгершілік жүйелер қалыптасады: біріншісі — ол өзі қабылдаған көзқарастар жүйесі; екіншісі — қылмыстық ортада негізге алынған көзқарастар, ал қызметкер өз жүріс-тұрысын осы екінші жүйеге негіздеп, оңтайландыруы керек.

Мұндай жағдайларда адамның санасында моральдық құндылықтардың әртүрлі жүйелері бір мезетте шиелініске түседі. Бұл көзқарас тұрғысынан аталған шиеліністі ішкі деп те атауға болады. Алайда, ішкі шиеліністің ерекшелігі мынада — оған тұлға өзі дұрыс деп санайтын құндылықтардың, нормалардың күресі тән. Ал сыртқы шиелініске өзінің көзқарастарына қайшы сенімдердің, көзқарастардың, құндылықтардың, идеялардың дұрыстығын жоққа шығару тән. Бөтен салада жасырын жүрген қызметкер осы салада үстемдік құрған моральдық құндылықтарға қатысты өзінің шиеліністі қарым-қатынасын жасыруға мәжбүр болады. Мұндай жағдай моральдық таңдаудан емес, жедел-іздістіру қызметінің ерекшеліктерінен туындайды. Сол себепті де, мұндай шиеліністі сыртқы шиеліністің жасырын нысаны деп атауға болады.

Құқық қорғау қызметіндегі моральдық шиеліністердің көрініс табу нысандары түрліше. Олар осы қызметтің белгілі бір бағытының нақты ерекшеліктеріне, осы қызмет жүзеге асатын ерекше жағдайларға, шиелініске қатысушылардың әлеуметтік-психологиялық мінездемелеріне және басқа да жағдайларға байланысты.

Шиеліністің дамуы оны шешуге, яғни, жүріс-тұрыс немесе әрекеттің белгілі бір түрін таңдауға алып келеді. Мұндай жағдайда адамға өзі қабылдайтын шешімнің негізінде жатқан дұрыс бағытты анықтауға көмектесудің маңызы зор. Бұл бағыт адамның өзі қабылдайтын моральдық талаптары сенімге айналған сайын берік бола түседі. Аталған мәселе құқық қорғау қызметі үшін, нақты айтқанда, құпия көмекшілермен жұмыс үшін тәжірибелік мәнге ие. Құпия көмекші өзінің құқық қорғау органдарымен бірігіп қызмет ету туралы қабылдаған шешкімінің дұрыстығын сезінсе де, бұл шешімнің моральдық маңызы зор екендігін түсінсе де, жедел іздестіру өкілінің тапсырмаларын саналы және ерікті түрде орындаса да, өз әрекетіне субъективтік, психологиялық түрде іштей қанағаттанбауы мүмкін. өз жүріс-тұрысынды түсіну, сезіну сенімге, әдетке, тұрақты сезімдерге айналмауы мүмкін. Құпия көмекші дұрыс әрекеттер жасап, оларды негіздей алса да, бұл негіздеу сеніммен жүзеге асырылмауы мүмкін. өзін-өзі мәжбүрлеу, борыш сезімі — бұлар да оң әрекеттің жоғары негіздері, алайда оларды адамгершілік жүріс-тұрыстың жоғары түрін сипаттайтын сеніммен бір қатарға қоюға болмайды.

Әдебиеттерде адамгершілік шиеліністердің алдын алуға және оларды шешуге жәрдем беретін ұсыныстарды жасау ұмтылыстары біршама. Бұл жағдайда ортақ қағида ретінде адамгершілік құндылықтардың үстемдігі туралы ереже ұсынылады (мысалы, қоғамдық борыш жеке борышқа қарағанда жоғары, маңызды деп саналады).

Моральдық шиеліністерді шешуде қоғамдық мүдденің жеке мүддеден үстемдігі туралы ереже көп жағдайда орын алады. өкінішке орай, шын мәнінде көп жағдайда бұл ереже қате, дәрекі түсініліп, жүзеге асырылады. Шиелініс жағдайды көбінесе жеке мүдделерге зиян келтіре отырып шешу орын алады. әрине, қоғамдық мүдде жеке мүддеге қарағанда әлдеқайда маңызды. Алайда, кей кездері жағдайды дұрыс түсіну нәтижесінде жеке мүддеге ешбір зиян келтірмей-ақ, қоғамдық мүддені қанағаттандыруға болады. Жеке мүддені қоғамдық мүддеге бағындыру — шешімі қиын жағдайларда жиі кездесетін мәселе. Шиеліністі жағдайдан ең жақсы, оңтайлы жолмен шығу үшін тұлғаның өз мүдделерін ескермеуге талпынысы ғана емес, сонымен қатар, қоғамның тұлғаның мүдделерін қанағаттандыруға деген ұмтылысы да қажет. Осындай, тұлғаның қоғамға, қоғамның тұлғаға дұрыс қатынасы жағдайында ғана дұрыс моральдық таңдау жүзеге асырылады.

Таңдау жағдайында қабылданған шешімді жүзеге асыру үшін қойылған мақсатқа жетудің белгілі бір құралдары қажет. Бұл көзқарас тұрғысынан, құралдар таңдау мен мақсаттың ортасында аралық буын ретінде көрініс табады. Моральдық таңдаудың бұл кезеңі мақсат пен оған жету құралының өзара қатынасының мәселесі ретінде сипатталады. Құқық қорғау органдарының қызметкері үшін бұл мәселені шешудің ғылыми да, тәжірибелік те маңызы зор.

Адамдардың өз алдарына қойған мақсаттары мен оған жетуде қолданылатын құралдардың арақатынасы туралы мәселе көптеген ғасырлар бойы дау туғызуда. Басқаша айтқанда, мақсат кез-келген құралды пайдалануды ақтай ала ма? әрине, бұл жерде адал ниетті мақсат туралы айтылып отыр.

Этикалық ой тарихы мақсат пен құралдардың өзара байланысы туралы мәселеге қатысты екі баламалық жауап ұсынған. Олар макиавеллизм концепциясынан және абстрактілі гуманизмнен көрініс тапқан.

Бірінші бағыт “мақсат кез-келген құралды ақтайды” қағидасы түрінде белгілі. Бұл бағытқа сәйкес, құралдар мақсатқа тәуелді, оған бағынады, ал мақсат құралдардан тәуелсіз. Құралдарды таңдаудың негізгі талабы ретінде олардың мақсатқа жетудегі тиімділігі ұсынылады, ал олардың адамгершілік жағдайы есепке алынбайды.

Екінші концепция жоғарыдағы концепцияға қарама-қарсы бағытты ұстанған, бұған сәйкес, ешқандай мақсат оған жету құралдарын ақтай алмайды. Құралдар мақсаттан толығымен тәуелсіз және өзіндік оң немесе теріс құндылыққа ие. Мысалы, бірінші концепцияның өкілдері ретіндегі иезуиттер “егер ол мақсатқа тезірек жетуге жәрдемдесе, кез-келген зорлықты ақтауға болады” деп санаған, ал екінші концепцияны жақтаушылар зорлықты абсолюттік зұлымдық ретінде тани отырып, оны мақсатқа жетудегі құрал ретінде қолдануға тыйым салған. Соңғылардың пікірінше, құралдар қандай болса, мақсат та сондай болады: адамгершілік сипаттағы құралдар адамгершілік сипаттағы мақсатқа алып келсе, арам ниетті сипаттағы құралдар арам мақсатқа алып келеді. Басқаша айтқанда, бұл концепцияның негізі мына анықтамада бекітілген: мақсат құралдарды ақтамайды, керісінше, құралдар мақсатты анықтайды.

Әрине, иезуитизм немесе абстрактілік гуманизм таза күйінде сирек кездеседі. Тіпті, есімін “мақсат кез-келген құралды ақтайды” қағидасымен байланыстыратын Макиавеллидің өзі де мақсатқа жету барысында қолданатын құралдардың адамгершілік мазмұнын толығымен есепке алмауға қарсы болған.

Құқық қорғау қызметі мақсат пен құралдардың арақатынасы мәселесін ғылыми шешуді қажет етеді. Көп жағдайда бұл қоғамдық көзқарастың осы қызметте қолданатын құралдарға қатысты, кейбір жағдайда мақсаттардың өздеріне де қатысты теріс бағалауымен байланысты. Тіпті, адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қорғауға байланысты адал ниетті мақсаттардың болуы да құқық қорғау органдары қолданатын құралдар мен әдістерді қоғамдық пікірдің теріс бағалауынан құтқармайды. Аталған мемлекеттік органдардың қызметкерлері макиавеллизмнің концепциясын да, абстрактілік гуманизм концепциясын да толығымен қолданысқа енгізе алмайтыны белгілі, себебі жоғарыдағы концепциялардың екеуі де мақсат пен құралдардың арақатынасы мәселесін шешуде тым қатты көзқарастарды (біреуі — қатаң, екіншісі — жұмсақ) ұстанған. Мейлінше дұрыс деп мақсат пен құралдардың объективті түрдегі байланысын, диалектикалық әрекеттесуін танитын көзқарасты атаған дұрыс болар.

Бұл көзқарасқа сәйкес, адамдардың алдында тұрған мақсаттардың оларға жетудегі құралдармен өзара тығыз байланысы танылады. Сонымен қатар, құралдардың мақсатқа кері әсері де жоққа шығарылмайды, яғни, кейбір құралдардың адал ниетті мақсатты бұрмалау мүмкіндігі танылады. Құралдар алдыға қойылған мақсатқа сай болуы тиіс. Бұл сәйкестікте мақсат басты рөлді иеленуі тиіс. Мақсат құралдардың құрамын анықтап, олардың адамгершілік мазмұнына мән береді.

Мақсат пен құралдардың сәйкестігінің біртұтастығы әрекет немесе жүріс-тұрысқа негіз болады. Бұл әрекет немесе жүріс-тұрыс мақсат пен құралдардың дербес құбылыстар ретінде теріс бағаланғанына қарамастан адамгершілік-оң сипатта деп бағалануы мүмкін. Яғни, жүріс-тұрысты бағалау мақсат пен құралдардан тәуелсіз жүзеге асырылады. Мысалы, қылмыстылықпен күрес өз бетінше адамгершілік-оң сипаттағы құбылыс ретінде бағаланғанымен, оған жету жолындағы адамды мәжбүрлеу мәселелері теріс бағаланатыны сөзсіз. Алайда, біз қылмыстылықпен күрес пен мәжбүрлеуді мақсат пен құрал түрінде қарастырсақ, мұндай теріс бағалау жоғалып кетеді. Егер сот біреуді тонағаны үшін қылмыскерді бас бостандығынан айыру жазасына кессе — бұл әділ жаза, мұнда құрал (мәжбүрлеу түріндегі түрмеде қамау) мен мақсаттың (қылмыстылықпен күрес) сәйкестігі көрінеді. Ал, керісінше, көшені тыйым салған жерден кесіп өту үшін бас бостандығынан айыру әділетсіз жаза ретінде қабылданады, себебі, бұл жағдайда мақсат пен құралдың сәйкестігі қағидасы бұзылады.

Әрекеттің немесе жүріс-тұрыстың оң немесе теріс құндылығын анықтаудың негізі мынадай: адамгершілік сипаттағы болып, оны жүзеге асыру жүзеге асырмауға қарағанда мейлінше аз материалдық, адамгершілік және басқа да шығындарды алып келген әрекет саналады. Немесе басқаша айтқанда, аталған құралдардың көмегімен жеткен нәтиже өз мәні бойынша осы құралдарды пайдаланудан келген зияннан жоғары болса.

Өз мәні бойынша осы негіз аса қажеттілік жағдайындағы заңды жауапкершіліктің негізінде жатыр, бұдан адамгершілік және құқықтық нормалардың тұтастығын байқауға болады.

Құқық қорғау қызметінде адамгершілік мақсатқа жету үшін тұлғаның құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтірумен байланысты құралдарды пайдалану жиі орын алып жатады. Алайда, барлық құралдардың ішінен ең тиімді болса да, көрінеу теріс құралдарды пайдаланумен сипатталатын әрекеттердің жағымсыз сипатты иеленетіні сөзсіз. Күрделі жағдай тек теріс құралдар болған жағдайда ғана, солардың біреуін таңдауда туындайды. Егер қолданатын құралдардан келетін моральдық шығындар мақсаттың адамгершілік құндылығын жауып кетсе, онда мақсатқа жетуден бас тарту қажет. Мысалы, аса қажеттілік шегіндегі әрекеттер қажетті және рұқсат етілген ретінде болып танылса, ал осы шектен асып кету қылмыстық жазаланатын әрекет ретінде сараланады. Бұл жағдайда құралдарды дұрыс таңдамау әрекетті теріс бағалауға алып келеді.

Мақсат пен құралдардың сәйкестігін анықтау жағдайында сол құралдарды мақсатқа жету барысында қолданудан туындайтын мүмкін салдарды да ескеріп өту қажет. Мұндай мәселенің таңдау үдерісінде де, таңдаудың нәтижелерін бағалауда да маңызы зор. Айырмашылық тек мынада: бірінші жағдайда салдар мүмкін, болжамды болып табылса, екінші жағдайда олар шынайы сипатқа ие.

Сонымен, мақсатқа жету құралдарын таңдау мына жағдайларды ескергенде ғана дұрыс деп танылуы мүмкін:

— мақсатқа жетуден және әрбір құралды пайдаланудан туындайтын мүмкін салдарды толығымен, жан-жақты қарастыру;

— осы салдардың пайда болу мүмкіндіктерін талдау;

— таңдалған құралды пайдаланудан болуы мүмкін салдарды басқа құралдарды пайдаланудан немесе мақсатқа жетуден бас тартудан туындайтын салдармен салыстыру.

Таңдау дұрыс деп танылғанымен, болжаған нәтижелер оны шын мәнінде жүзеге асыруда әрқашан бола бермейді. Бұл әртүрлі кездейсоқтықтардың, таңдауды жасаушы адамның еркінен тыс объективтік жағдайлардың болуымен байланысты. Сөйтіп, аталған жағдайлар соңғы нәтижеге әсер етуі мүмкін. Бұл кезде осы адам жауапкершілікке тартылмайды. Себебі, оның әрекеті одан тәуелсіз жағдайлар негізінде дұрыс емес деп танылғанымен, жалпы алғанда, әрекетті таңдауды ол дұрыс жүзеге асырған.

### **6-тақырып. Сот қызметінің өнегелік аспектілері**

Судья әділділіктің, заңдылықтың айнасы, ал оның әдептілігі, бет-бейнесі, түр сипаты, өзін-өзі таныту жолындағы іс-әрекеті, тура ұстаған жолы, адамгершілік пен парасаттылық қасиеттің молдығына байланысты болады.

Профессор К.Х.Халиқов мемлекеттік органдар жүйесінде сот ерекше орын алады деп өз еңбектерінің бірінде атаған болатын.

Ал адамгершілік өзара қарым-қатынастың қалыптасқан халықтың ережелерін мүлтіксіз орындау әдеп сақтау болып табылады. Адам баласы белгілі бір қоғамда өмір сүреді. Ал қоғам болса адамның кейбір нәрселердің орындалуын талап етеді, бұл талаптар орындалмайынша адам сол қоғамнан өзіне тиісті орнын таба алмайды, бұзықтық жасаған адамды шеттеуге тура келеді. Сол себепті әркім өзі өмір сүрген қоғаммен қалай болғанда да санасуға тиісті, яғни өзіне жүктелген міндетті абыроймен атқарып, оны адал орындауы қажет, солардың бірі судья болып табылады.

Негізі адам өмірге келгенде оның өсіп-өнген, ержеткен ортасы, айналасын қоршаған табиғи тіршілік сезімін, ойын, болмыс-танымын, тыныс-тіршілігін түйсік арқылы қозғап тыным бермей, сан алуан әрекет-қимыл жасауға итермелейді.

Мемлекет орнатқан тәртіпті бұзуға, ережеден шығып кетсе, Қазақстан Республикасының алдына қойған мақсаты құқықтық мемлекетке айналуы сияқты сара жолдан таяуға ешкімнің де хақысы жоқ.

Негізінен құқық жолынан ауытқымай, заңға бағынып, оны бұзбай жүрген азамат мемлекеттік тәртіптің күшеюін қамтамасыз етеді, қоғамның даму қарқынын жылдамдатады. Мысалы, қылмыстық істі жүргізу заңында қатысушылардың құқықтары мен міндеттері, іс бойынша жинақталған дәлелдемелер, бұлтартпау шараларын қолдану, айыпкерден жауап алу сараптама жасау, тінту жүргізу және қылмысқа байланысты айғақ затты алу, куәлердан, жәбірленушіден дер кезінде жауап алу, алдын – ала тергеу жұмысын уақытылы бастау, істі тоқтата тұру, аяқтау мерзімі толық көрсетілген, сондықтан да бұл заң барлық соттар, прокуратура, тергеу, анықтау қызметкерлері үшін мүлтіксіз орындалуы міндетті болып табылады.

Құқықтық жолмен реттелетін қоғамдық қатынастар алуан түрлі келеді. Мысалы: отбасы және неке құқығы, қылмыстық, азаматтық, қоршаған ортаны қорғау құқығы сияқты болып келеді. Сондықтан кез келген заңды дұрыс пайдалану үшін ол құқықтық қатынастың қай саласымен және нақты қандай нормалармен реттелетінін анықтап алу керек, содан кейін ғана бұзылған құқықты қалпына келтіру үшін сотқа талап арызбен жүгінуге болады.

Азаматтық заңдар өздері реттейтін қатынастарға қатысушылардың теңдігін, меншікке қол сұқпаушылықтың шарт екендігін, жеке істерге кімнің болса да озбырлықпен араласуына жол бермеуге болмайтындығын, азаматтық құқықтарды кедергісіз жүзеге асыру, нұқсан келтірілген құқықтардың қалпына келтірілуін, олардың соттың қорғауын қамтамасыз ету қажеттілігін тануға негізделген.

Азаматтардың өздерінің азаматтық құқықтарына өз еркімен және өз мүддесін көздей отырып ие болады. Кез келген құқық саласында құқық пен міндет қатар жүреді, бірін екіншісінен ажыратуға болмайды.

Әркім өзінің кәсіптік міндеттемесін орындаған кезде, ол ең алдымен мемлекеттің мүддесін қорғайды. Сондықтан да әрбір қызметкер өз жұмыс істеген мекемесінің атына кір келтірмеуге тырысады, ал керісінше болған жағдайда ондай жауапсыз қызметкерді кез келген мекеме орны ұстамайды, жұмыстан шығарылады, ал кейбір жағдайларда оның тиісті жауапқа тартылуын өтініп жоғары тұрған органға арызданады. Сондықтан кез келген заң қызметкері жүктелген тапсырманы адал әрі дұрыс атқарып отыруға міндетті.

Әсіресе заң қызметкері заңды дәлме-дәл, мүлтіксіз әрі өз мерзімінде, өз дәрежесінде орындалуын қамтамасыз етеді. Заңды қалай болса солай өз қалауы бойынша бұрмалауға, заңға қайшы келетін, яғни заңсыз қандай да болсын іс-әрекет жасауға еш уақытта да жол берілмейді.

Заң қызметкерлерінің негізгі жұмысы заңмен тікелей байланысты болғандықтан оларға екі түрлі міндет жүктеледі, бірі заңды өте жақсы меңгерген білікті маман ретінде заңды мүлтіксіз қатал сақтау болса, екіншісі адамгершілік тұрғыдаға түр сипаты ең жоғарғы дәрежеден көрінуге тиіс. Сондықтан өзінің еңбек жолында заңның қай саласын таңдауына қарамастан, алдыңғы тарауларды аса назар аударуды түсіндіріп, талдаған мән-жайларға айрықша көңіл бөліп, ондағы бұлжымас әрі аса қажетті қағижаларды жадына ұстап, оны күнделікті күйбең тіршілігінде дұрыс әрі тиімді пайдалана білгенді жөн санайды.

Мысалы, әділ сот қара қылды қақ жарып, ақ-қараны айырып, әділдігін істеп, немқұрайлылыққа, жүрдім-бардымға салынбай, азғыруға көнбей, параға сатылмай, тек қана заңға сүйеніп, айыпталушыға оның жасаған қылмысына сәйкес кінәлі екендігін анықтап отырып заң баптарында оның тиісті тармақтарында көрсетілген сан мөлшеріне пара-пар нақты жаза тағайындайтындығы бәрімізге белгілі нәрсе. Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек қана сот жүзеге асырады, ал судья сот билігін атқарушы болып табылады.

Қазақстан Республикасында сот билігі тұрақты судьялар, сондай-ақ заңда көзделген жағдайларда және тәртіппен қылмыстық сот ісін жүргізуге тартылған алқа заседательдері арқылы соттарға ғана тиесілі.

Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот қана жүзеге асырады.

Соттың ерекше өкілеттігін басқа органдарға беруді көздейтін заң актілерін шығаруға тыйым салады.

Ешқандай өзге органдар мен тұлғалардың судья өкілеттігін немесе сот билігі функцияларын иеленуге құқығы жоқ.

Сот ісін қарау тәртібімен қаралуға тиіс өтініштерді, арыздар мен шағымдарды басқа ешқандай органның, лауазымды немесе өзге де адамдардың қарауына немесе бақылауға алуына болмайды.

Сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауға, Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуге қызмет етеді.

*Судьяға мынадай талаптар қойылады:*

✓ Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын бұлжытпай сақтауға, судьяның антына адал болуға;

✓ сот төрелігін іске асыру жөніндегі өзінің конституциялық міндетін орындаған кезде, сондай-ақ қызметтен тыс қарым-қатынаста судья әдеби талаптарын сақтауға және судьяның беделі мен қадір-қасиетін түсіретін немесе оның адалдығына, әділдігіне, объективтілігі мен алаламаушылығына күмән туғызатын барлық нәрседен аулақ болуға;

✓ сыбайлас жемқорлықтың кез келген көріністеріне және сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметке заңсыз араласу әрекеттеріне қарсы тұруға;

✓ судьялар кеңесінің құпиясын сақтауға міндетті;

✓ Судьяның лауазымы депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұмысты атқарумен, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырумен, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруіне болмайды;

✓ Судьялар партияларға, кәсіптік одақтарға кіре алмайды, қандай да бір саяси партияны қолдап немесе оған қарсы сөз сөйлеуге тиіс емес;

✓ Судьяның лауазым атқаруының шекті мөлшері 60 жас, ерекше жағдайда ғана Әділет министрлігін әрі кеткенде бес жылға ұзартуы мүмкін.

Аудандық соттың судьясы болып: жиырма бес жасқа толған; жоғары заң білімі бар, еңбек жолы мінсіз және заң мамандығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс стажы бар; Әділет біліктілік алқасында немесе мамандандырылған магистратурада біліктілік емтиханын тапсырған; медициналық куәландырудан өткен және судьяның кәсіби міндеттерін атқаруға кедергі келтіретін ауруларының жоқтығын растаған; сотта тағылымдамадан ойдағыдай өткен және соттың жалпы отырысының оң пікірін алған Қазақстан Республикасының азаматы тағайындалуы мүмкін. Мамандандырылған магистратураны оқып бітірген адамдарға тағылымдамадан өту талап етілмейді.

Осы талаптарға сай келетін, заң мамандығы бойынша кемінде он жыл жұмыс стажы бар, оның ішінде, әдетте, кемінде бес жыл судья болған азамат облыстық соттың судьясы бола алса.

Ал, заң мамандығы бойынша кемінде он бес жыл жұмыс стажы бар, оның ішінде, әдетте, кемінде он жыл судья болған азамат Жоғарғы Соттың судьясы бола алады.

Енді 1996 жылғы 19 желтоқсанда Қазақстан Республикасы судьяларының съезінде қабылданған «Судья этикасының кодексі» бойынша судьяның мінез-құлқының негізгі принциптеріне тоқталып өтелік, олар:

1. Судья міне-құлқының жоғары үлгілерін орнықтыру мен сот тәуелсіздігін және оған деген құрметті нығайтуға ұмтылуы тиіс.

2. Әрбір судья құқықтық қоғамның ажырамас элементі болып табылатын сот билігінің тәуелсіздігі мен ар-намысын сыйлауға тиіс.

3. Судья сот билігін құрметтеуші және оның мәртебесін сақтаушы болып табылады.

Әрбір судья өз қызметінде адал болуы, заңды бұлжытпай ұстануы, оларды қадірлеуі және сотта өзін сотқа деген қоғамдық сенімді ақтайтындай ұстауы, процеске қатысушыларға сабырлылық, әдептілік және кішіпейілділік білдіруі керек.

Судья өз отбасында, қоғамдық және басқа да байланыстарына судья ретіндегі өзінің қызметіне ықпал етулеріне жол берілмеуі тиіс.

Судья қызметіне тағайындалған немесе сайланған адам оның мамандығына қойылатын талаптарды сезінуі және оған сөзсіз бағынуы тиіс.

Судья кәсіби және басқа да қарым-қатынастарында, сондай-ақ тұрмыста өз жұмысымен байланысты адамға ғана емес, сондай-ақ басқа да сот қызметкерлеріне де ізеттілік, төзімділік және әдептілік сияқты міне-құлық танытуы тиіс.

Сотта іс қарау барысында судья өз сөздерімен немесе іс-әрекетімен қандай да болмасын қате түсінік немесе жеткіліксіз түрде объективті, соның ішінде ұлты, нәсілі, діні, жынысы немесе жасына қарай кемсітушілік білдіруге құқы жоқ, сонда-ақ процеске қатысушы тараптар бұған жол бергізбеуі тиіс.

Қызметтен тыс кезінде судья өзінің судьялық міндеттеріне қатысты дау-шаралар мүмкіндігінше аз болатындай ретте ұстауы тиіс.

*Сондықтан судья өз мінез-құлқына:*

- ✓ Оның бейтарап қызмет ету қабілетіне күмән келтіруге негіз болмайтындай;
- ✓ Судья мамандығына кір келтірмейтіндей;
- ✓ Судьяға өз міндеттерін лайықты түрде орындауға кедергі болмайтындай болуы тиіс.

Қорыта келгенде, Ата заңымыздың орындалуын қамтамасыз етуге тиіс судьялардың өздері заңды аттап, көзге көрініп тұрған қылмысты жамап-жасқауға тырысса басқалардан не үміт, не қайыр күтуге болады?

Сот ісіндегі бір ғана әділетсіздік шешім қаншама адамдардың тағдырын тәркекке салатынына қатты қынжыласың.

Сондықтан да заңсыз жауапқа тарту, заңсыз ақтау немесе жазасын төмендету, орынсыз өте жеңіл жаза беруге ешуақытта да жол берілмеуі керек.

Сотәділдігін жүзеге асыру барысында заңдылықты қатаң сақтау, әділдікті қамтамасыз ету, әрбір істі мұқият, жан-жақты, тиянақты зерттеп дұрыс шешуге қол жеткізу әрбір судьяның аса жауапты міндеті болуға тиіс.

Сот орындаушыларының қызметін үнемі тексеріп, орындалудың барысын сұрап отыру да судьяның басты міндеті, өйткені әр қызметкердің ойлау тереңдігі, істегі жеделдігі, жеке басының тазалығы бәрі де екшеленуі керек.

### 7-тақырып. Адвокаттың этикасы.

**ҚР Конституциясында кепілдік берілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, заңның бұзылуын болдырмауға және құқық тәртібін нығайтуға жәрдемдесу адвокаттың кәсіптік міндеті мен адами борышы болып табылады. Осыған байланысты, адвокаттық кәсіп қолданыстағы заңнама талаптарын дәл және сөзсіз орындауды, адвокаттың мінез-құлықтық әдептік нормаларын бұзбауды, өзіне заң көмегі және әдістермен қорғауды талап етеді. Жеке және заңды тұлғаларға білікті заң көмегін алудағы олардың, конституциялық құлықтарын қамтамасыз ету адвокаттардың кәсіби қызметінің ірге тасын қалайды.**

**«Адвокаттардың кәсіби әдеп» ұғымы азаматтармен, мемлекеттік органдар мен және лауазымды тұлғалармен, әр түрлі коммерциялық және қоғамдық ұйымдармен, сондай-ақ адвокатура органдарымен және әріптестерімен қарым-қатынаста мораль мен адамгершілік мәселелерін кең ауқымын қамтиды.**

**Адвокаттың әдеп нормаларын сақтауы – оның өз кәсіби міндеттері мен іс-әрекеттері тиісті орындаудағы қажетті шарт.**

**Адвокаттың кәсіби қызметі беделінің түсуі адвокатура институтына қоғамдық сенімді жоғалтады және адвокат абыройын түсіреді.**

**Сондықтан, адвокат заң көмегін көрсету кезінде мынадай кәсіби тәртіптерді сақтауға тиіс:**

1) көп күш-жігер не уақыт жұмсауды талап ететін қажетті әрекеттер жасаудан жасқанбай ыждағаттылық пен құлшыныс білдіру, бұл осы қызметті ешбір асығыстық жасамай және жеңіл-желпі қарамай, яғни тапсырылған істі адал, мұқият



және білімдарлықпен орындап, кеткен уақытпен санаспай атқару керектігін көрсетеді;

2) заң мәселелерін қарап жатқан органдар мен лауазымда адамдарға қатысты өзін әдепті ұстау, яғни оның сөйлеген сөзі, кепілдемесі, өтініші және басқа да іс-әрекеті мемлекеттік органдардың беделіне нұқсан келтірмейтіндей дәрежеде болуға тиіс;

3) өз кәсіби мінез-құлқын көмек сұрап өтініш жасаған адамның құқықтары мен заңды мүдделеріне сәйкес қалыптастыра және тежей отырып, істі негізсіз сөзбұйдаға салуға, заң көмегін көрсетудің саңсыз әдістеріне, алдауға жол бермеуге, егер жүгінушінің талабы заңға қайшы болса немесе ол өз мүдделерін қорғау үшін заңға томпақ құралдар мен әдістерді қолдануды талап етсе, адвокат оған заң көмегін көрсетуден бас тартуға міндетті.

4) Көмек сұрап өтініш жасаған адамның мүдделеріне қарсы қандай да болмасын әрекет жасамау, яғни адвокат жүгінушінің мүддесін қорғаудың барлық заңды құралдар мен әдістерін пайдалануға, ешбір жағдайда да бұрынғы, сондай-ақ енді өтініш жасаған адамдардың мүддесіне қайшы келетін әрекетке жол бермеуге, істің заңды шешілімі аяқталғанға дейін өзіне қабылдаған міндеттемеден жалтармауға тиіс.

Осы қағиданың бұзылуы кәсіби әдептің бұрмалануы, ал кейбір жағдайда тәртіптік жазаның қолданылуына әкеп соқтыратын кәсіптік парызды орындамау болып саналады.

Азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау жөніндегі адвокат қызметі адвокаттардың процесуалдық құқықтарын анықтайтын, сондай-ақ адвокатураның ұйымдастырылуы мен адвокаттық қызметті реттейтін заңнама нормаларымен тәртіптеледі (атап айтқанда, “Адвокаттық қызмет туралы” 1997- жылғы 5-желтоқсандағы ҚР заңы). Заң көмегін көрсету барысында адвокат.Сонымен қатар, кәсіптік әдептің орныққан нормаларын және адвокаттық кәсіптің қалыптасқан практикалық тәртіптерін басшылыққа алуға тиіс, олардың мақсаты азаматтардың және ұйымдардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін жақсырақ қорғауға жәрдемдесу болып табылады.

Адвокаттардың әрбір алқасының жоғары органы адвокатура жүйесінің ортақ принциптеріне сүйене отыра, өз тәртіптерін қабылдайды. Осыған орай, 1998-жылғы 20-тамызда Алматы қалалық адвокаттар алқасы адвокатураның Конференциясында адвокаттардың кәсіптік әдеп тәртібі қабылданды.

Бұл тәртіптер әрбір адвокатты заң мен кәсіптік әдеп нормаларын басшылыққа алуға міндеттейді. Заңдылықтың кез келген бұзылуына төзбеушілік, имандылық, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, азаматтық табандылық, адалдық, әрбір заңгердің, әсіресе адвокаттың кәсіптік қасиеті болуға тиіс.

Адвокат заң көмегін адал көрсетуге, моральдық тазалықтың үлгісі мен адами мінез-құлықтың сүйеніші болуға, өзінің кәсіптік машығын ұдайы жетілдіруге, құқықтық білімдер мен қолданыстағы заңнаманы белсенді насихаттауға тиіс.

Адвокаттар процесінің тең құқықты кетінде өз кәсібінің абыройы мен беделін ұстауға тиіс.

*Адвокат өзінің кәсіби міндетін атқару кезінде:*

- қоғам мүддесіне қайшы келмейтін азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен міндеттерін қорғау ғана ортақ мүддеге сай келетіндігін ескеруге;
- заңнама нормаларын дұрыс және дәл қолдануға;
- заң көмегіне жүгінушіге оның құқықтары мен міндеттерін, құқықтық жүйе қызметі принциптерін түсіндіре отырып кеңес беруге;
- өз клиентінің мүдделеріне іш тартуға тиіс.

Адвокаттың мінез-құлқы ол заң көмегін көрсету кезінде де, күнделікті тіршілігінде де заң мен адамгершілік принциптеріне сай болуға тиіс.

Адвокат кәсіби мінез-құлықты ережелерінің рухын әрдайым ұстау керек. Оның негізгі қағидалары:

1. жеке адвокаттың тиіссіз мінез-құлықтары адвокатураның және сот төрелігі жүйесінің қоғам алдындағы беделіне зиян келтіруі мүмкін. Сол себептен адвокат жаңылысып, лайықсыз болып көрінетін мінез-құлықтан қашық болуы қажет

2. Сот жүйесі барлық істерді әділ және өз мәнінде қарау үшін арналған. Адвокат сот жүйесіне өзгертулер туралы адвокаттың өзінің және де заң кәсібінің, сондай-ақ сот төрелігінің қоғам алдында беделін түсіретін пікірлер мен ұсыныстардан қашу керек.

**3. Адвокат клиент айтқан немесе тапсырысты орындау барысында белгілі болған жағдайлар мен фактілерге қатысты мәліметті, сонымен бірге кез-келген клиенттің оған кеңес сұрап келген фактісін қатал құпияда ұстау керек және клиенттен айқын және бір мағыналы тапсырыс берілмейінше және заңмен талап етілген немесе заңмен қаралған жағдайлар туылғанға дейін бұндай ақпаратты қатал құпияда ұстау керек.**

**Негізгі қағидалары.**

1. Клиент пен адвокаттың арасында өзара толық түсінушілік орнатылмайынша адвокат клиентке нәтижелі кәсіби көмек көрсете алмайды. Сонымен қатар клиент адвокатпен қаралатын мәселелер және адвокатқа айтылған мәліметтер клиент жағынан арнайы талапсыз немесе шартсыз құпия түрде сақталатындығынан шығатын әрекеттер жасауға шексіз сенімді және мүмкіндікті сезіну керек.

2. Жасырын құпия туралы этикалық ережелер басқа тұлғалардың осындай ақпаратқа ие бола алатын фактісіне қатыссыз қолдануы керек.

3. Негізгі ереже ол: қаралып жатқан мәселенің негізінен туындағанша кеңес алып жүрген немесе тапсырыс орындауға шақырып жүрген тұлғаның аты-жөнін ашпауға тиіс.

4. Адвокат кез келген клиентке қатысты, ол тұрақты клиент болсын немесе бір реттік көмек алуға келген болсын, жасырын құпияны сақтауға тиіс. Бұл міндет құқықтық (заңды) мәселелер бойынша қарым-қатынастардың тоқтатылғаннан кейін де сақталады және клиент пен адвокаттың арасында қандай келіспеушілік туындағандығына қарамастан клиентке құқықтық көмек көрсетудің тоқталған кезімен шектелмейді.

***Жасырын құпия ақпаратты қолдануға жол бермейтін жағдайлар.***

1. Адвокат пен клиент арасындағы сенім қатынастары адвокатқа этикалық ережелерімен қарастырылған құпия ақпараттың қайсысын болса да жеке пайдасына немесе үшінші тараптың пайдасына немесе клиенттің зиянына пайдалануға жібермейді. Әдеби қызметпен айналысатын, өмірбаянын еске түсіру, немесе осы тәріздіні жазып отырған, немесе оқыту, ғылыми жұмыспен айналысып жүрген адвокат бұл жағдайларда да жасырын құпия ақпараттың таратылуына жол бермеуі керек.

2. Адвокат бір клиенттен алынған немесе оған қатысты жасырын құпия ақпараттың басқа клиентке таратылу мүмкіндігіне жол бермеу керек. Екінші клиент адвокаттан осындай ақпаратты талап еткен немесе күткен жағдайға қарамастан, ол ақпаратты жариялаудан не қолданудан бас тарту керек.

3. Адвокат клиенттің ісіне қатысты мәселелер бойынша абайсыз қатынастардан, тіпті жұбайымен (зайыбымен) немесе жанұя мүшелерімен ұстану керек және нақты орындап жүрген тапсырыстарға қатысты клиенттің атын атамай немесе клиентпен ұқсату мүмкіндігі бар басқа әңгімелерден абай болу керек. Адвокат клиенттің қара басы туралы және оның жұмыстары туралы байқаусызда естіген немесе оған айтылған өсекті және ақпараттарды қайтып айтуға болмайды. Адвокаттың абайсызда айтқандары және үшінші адамның естігені клиенттің мүддесіне зиян келтіруі мүмкін болғандықтан, үшінші тұлғаның қатысуында адвокаттар арасында кәсіби мәселелердің талқылануы, әсіресе клиенттердің атын атап немесе нақты істердің жағдайларын айтылмағандығы дұрыс болып саналады. Сонымен қатар бұл қатысушының адвокаттың кәсіпке және жалпы юриспруденцияға деген сыйластығына әсер етуі мүмкін.

4. Адвокат көмекшілерімен, ассоциацияларымен хатшыларымен және заң кеңесінің, адвокаттық бюроның (фирманың) басқа қызметкерлерімен осы ереженің тезистерін сақтауына барлық қажетті шараларды қолдану керек.

***Адвокаттың қоғамға маңызы бар міндеттері.***

Адвокат кәсіптің мәртебесін өз дәрежесінде ұстауға қолдау көрсету керек және осы мақсатқа жету үшін маңызы бар қызметтің әр түріне қатысу керек.

Егер кәсіби қабілеті құлдыраған адвокатты істі жаңа бастап келе жатқан кезінде тоқтатпаса, бұл клиентке маңызды шығын мен зиян келтіруі мүмкін. Азғантай бұзуды айғақтайтын әрекеттердің артында маңызды бұзулар болуы мүмкін немесе клиентке маңыздылау бұзуға әкелуге мүмкіндік туғызатын адвокаттың мінез-құлығын көрсетуі мүмкін. Сондықтан аумақтық алқаның басқарушы органына адвокатқа белгілі басқа адвокаттың кәсіби этиканың ережелерін және мінез-құлық үлгілерін бұзуы туралы мәлімдеуге болады және бұл жалпы корпорацияның талабына сай. Кәсіби мінез-құлықтың ережелерін бұзуы маңызды зиян келтіру мүмкіндігіне (мысалы, сенімді мүлікті басқаруға байланысты шығындар туралы іс) алқа мүшелерінің әрекеттерінде қылмыс құрамының нышаны барын дәлелдейтін негізделген болжам болған жағдайларда бұл бұзу туралы хабарлау – адвокаттың кәсіби міндеті, егер бұған заңмен тыйым салынбаса.

Әр адвокаттың міндетіне аумақтық алқаның басқарушы органының күзіретіне кіретін мәселелер бойынша жолдауларына дереу жауап қайтару кіреді.

Адвокат өз қызметінде клиенттермен бақса адвокаттармен немесе тағы басқа тұлғалармен айыптаушы, қорқыту немесе қорлау түрінде немесе басқа да түрде хат алысу адвокаттың мінез-құлығының кәсіби нормаларымен сыйспайды.

Қоғамды тәуелсіз және құзырлы заң кеңесімен қамтамасыз ету үшін адвокат құқықтық жүйенің әдеттегі және нәтижелі жұмыс істеуіне көмектесу жағынан барлық мүмкіндікті жасау керек. Бұл мағынада қызметтің мынадай түрлерінде: құқықтық реформа, заң білімін жалғастыру, оқыту, құқықтық көмек бағдарламасы, қоғамның кедей мүшелеріне құқықтық көмек көрсету, тиісті кәсіби мінез-құлық және тәртіп, аумақтық алқаның басқарушы органы қызметінің басқа түрлерін де басқа мамандықтардың өкілдерімен жергілікті немесе жалпы мемлекеттік деңгейдегі қарым-қатынастар кішті, тәуелсіз және қоғамға пайдалы мамандықты қолдауына міндетті түрде қажет.

**Сөйтіп, адвокаттық әдеп – бұл адвокатура туралы қолданыстағы заңнама, адвокаттар алқасы Жарғысы және адвокаттардың кәсіптік этика Тәртіптері шеңберінде реттелетін және адвокаттық мінез-құлық нормасынан туындаған практика. Оның мақсаты – жеке және заңды тұлғалардың заңмен қорғалатын құқықтары мен міндеті абыройлы қорғау.**

### **8-тақырып. Прокурордың этикасы**

*Қазақстан Республикасының прокуратурасы* - Республика аумағында заңдардың, Қазақстан Республикасы Президенті Жарлықтарының және өзге нормативтік құқықтық актілердің дәл және бірыңғай қолданылуына, жедел-іздістіру қызметінің, анықтама мен тергеудің, әкімшілік және атқарушылық істер жүргізудің заңдылығына жоғары қадағалауды жүзеге асыратын, Қазақстан Республикасының Президентіне есеп беретін мемлекеттік орган.

*Прокурор* - өз құзыреті шегінде заңдардың, Қазақстан Республикасы Президенті жарлықтарының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәл және бірыңғай қолданылуын, жедел-іздістіру қызметінің, анықтаудың, тергеудің, әкімшілік және атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын қадағалауды, сотта мемлекет мүдделерінің өкілі болуды, сондай-ақ заңда белгіленген жағдайларда, тәртіп пен шекте қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын лауазымды адам.

*Прокурорлар мыналар болып табылады:* Республиканың Бас Прокуроры, оның бірінші орынбасары мен орынбасарлары, аға көмекшілері мен көмекшілері, ерекше тапсырмалар жөніндегі көмекшілері, прокуратура органдары департаменттерінің, басқармалары мен

бөлімдерінің бастықтары және олардың орынбасарлары, барлық төмен тұрған прокурорлар, олардың орынбасарлары, аға көмекшілері мен көмекшілері, қадағалау саласындағы прокурорлар, прокуратура органдарының аға прокурорлары және басқармалары мен бөлімдерінің прокурорлары, сондай-ақ әскери, уәкілетті және арнаулы прокурорлар.

*Прокуратура органдарының қызметкерлері мыналар:* прокурорлар қызметіне аттестациядан өткен адамдар және тікелей ғылыми-зерттеу немесе оқытушылық жұмыс жүргізетін прокуратура ғылыми ұйымдардың және білім беру ұйымдарының аттестациядан өткен қызметкерлер.

Прокуратура органдары қызметкерлерінің лауазымына денсаулық жағдайына қарай прокуратура органдарында қызмет өткеруге жарамды, әдетте, жоғары білімі бар Қазақстан Республикасының азаматтары қабылдана алады. Оларды қызметке тағайындағанда сынақ мерзімі белгіленуі мүмкін.

Прокурорлар болып жоғары заң білімі бар, қажетті іскерлік және моральдық қасиеттерге ие, денсаулық жағдайына қарай прокуратура органдарында қызмет өткеруге жарамды азаматтар тағайындала алады. Әскери прокурорлар сонымен бірге әскери қызметшілер болуы керек, оларға әскери қызмет және Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері әскери қызметшілерінің мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының заңдары толық көлемде қолданылады.

Облыстардың прокурорлары мен оларға теңестірілген прокурорлар лауазымына, аудандық, қалалық және оларға теңестірілген прокурорлар лауазымына 25 жасқа толған, прокуратура органдарында кемінде үш жылдық жұмыс стажы бар адамдар тағайындалады.

Прокуратура органдарының қызметкерлері үш жылда бір рет аттестациядан өткізіледі. Аттестация тәртібін Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры белгілейді.

Прокуратура органдарына қызметке тұңғыш рет тағайындалған адам ант береді, оның мәтінін Республика Президенті бекітеді

Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының беделі оның қызметкерлерінің біліктілігі, кәсіби, моральдық-әдептілік сипатына және басқа адамгершілік қасиеттеріне тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының прокуратура органдарында кадрлармен жұмыс тиімділігін арттыру мақсатында, 28 қыркүйек 2001 жылғы өткен алқа шешімін негізге алып, *Қазақстан Республикасы прокуратура органдары қызметкерлерінің қызметтік әдеп кодексі* қабылданды.

Прокуратура органдарының қызметкерлері республиканың мемлекеттік билік жүйесіндегі конституциялық орны мен прокуратураның ерекше рөлін өз санасына енгізіп, қызметтік міндеттерін әділдікпен және саналы түрде орындау ақылы прокуратураның беделін нығайтуға ұмтылсын, сондай-ақ қызмет пен тұрмыста осы Кодекстің және жалпыға бірдей рухани ізгілік пен мораль қағидаларның талаптарын атқарады.

*Прокуратура органдарының қызметкерлері өз іс-әрекетінде төмендегіні орындауға міндетті:*

- өз антына адал болсын, қызметтік міндеттерін жауапкершілікпен және саналы түрде Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына, ҚР Президентінің актілеріне, жалпыға бірдей мораль қағидаларына сәйкес орындауға;
- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, мемлекет мүдделерін қорғауға, Отансүйгіш болсын, халық пен қоғам алдында өзінің жауапкершілігін сезінуге;
- әділ, шыншыл және турашыл болуға, кімнің болмасын сыбайлас жемқорлық пен өзге құқық бұзушылық қылмыстарына тосқауыл қоюға;
- прокуратура органдарының жоғарғы білімін нығайтуға және өзінің кәсіби намысын сақтауға;
- қызметтік міндеттерін атқарған кезде қызметтік мүдделерді жеке басының мүддесінен жоғары ұстауға;

- берілген өкілетікті Конституция мен заң шеңберінде қатаң сақтауға;
- тұрмыста және жеке өмірінде қарапайым болуға, айналасындағылар үшін өз тәртібі мен адалдықтың, ұстамдылықтың үлгісін көрсетуге;
- ұжымдағы достық қарым-қатынасты жоғары ұстауға, қызметтестерінің сынға алуы мен ескертулерін дұрыс және ізгі ниетпен қабылдауға, қызметтік міндеттерін атқарып жатқан әріптестеріне көмектесуге;
- кәсіби біліктілігін жетілдіріп отыруға, қызметтік міндеттерін атқарған кезде белсенділік пен шеберлік танытуға, ұтымды іс-тәжірибелерді пайдалануға;
- қызметтік міндеттерін атқарған кезде өз әріптестеріне және өзіне шағымданған басқа азаматтарға құрметпен қарап, шыдамдылық пен әдептілік таныта білуге, олардың ар – намысын сыйлап, осындай қасиетті басқалардан да талап етуге;
- қызметтік қарым – қатынас ережелерін қатаң сақтауға, үнемі таза және ұқыпты болуға, формальдық киім кию тәртібін бұзбауға;
- әріптестері мен басшыларының сынға алуы мен ескертулерін дұрыс және ізгі ниетпен қабылдауға, жіберген қателіктерін уақытында мойнына алуға, сондай – ақ қарамағындағылармен әділ қарым – қатынаста болуға.

Қазақстан Республикасы прокуратура органдары қызметкерлерінің қызметтік әдеп кодексі бойынша прокурор лауазымына кандидаттарға қойылатын талаптар:

- кәсіби білікті және саяси сауатты болуы;
- адал, жоғары рухани таза және моральдік орнықты болу;
- тәртіпті болу және өзіне - өзі сын көзбен қарай білу.

Прокуратура органдарының қызметкерлері өздерінің әс - әрекеттеріне жеке жауапкершілік береді.

Прокуратура қызметкері халықпен тығыз қоян – қолтық араласып жүретіндіктен, не нәрсеге де өте қырағы көзбен қарап, әдептілік қалып көрсетіп, байсалды мінез танытып, не нәрсенің болсын әділдігіне жүгінгені дұрыс.

Дөрекілік, озбырлық, әдепсіздік, менмендік, көргенсіздік, қызмет бабын асыра пайдалану сияқты жағымсыз, әрі өз басына зиянын тигізетін іс - әрекеттен аулақ болған жөн.

Кездей соқ қиын жағдайлардың бәріне де ақылға сыйымды, көңілге қонымды іс - әрекет жасап, істеген ісінің тек заңға сәйкес болуын ойластырғаны жөн.

Қолыңның жеткеніне тоқмейілсімей өз білгенін үзбей жетілдіріп, озық тәжірибеден үлгі алып, ұлағатты ғалым адамдардан үйреніп, үнемі ізденіс үстінде болған жақсы. Кімде – кімнің заңды жете білмей тұрған кемшілігі, білместігі болса оған түсіндір, табалама.

Әркімнің өмірдегі шындалу мектебі еңбек сүйгіштігі, қиыншылықтан қорықпауы, сапалы білімі, кәсіби шеберлігі, ұқыптылығы, икемділігі, алғырлығы, өз орнын табуда шешуші рөл атқарады.

Өзіне де, өзгелерге де биік талап қоя білетін адам ғана нәтижелі жұмыс істейді.

### **9-тақырып. Алдын ала тергеу жүргізудің этикалық аспектілері**

*Қылмыстық іс жүргізу дегеніміз* – қылмыстық істің іс жүргізу заңына сәйкес бір сатыдан екіншіге өтуі, іс бойынша өндірістің өзі десе де болады. Қылмыстық іс жүргізу шеңберінде алдын ала тергеу елеулі орын алады және маңызды рөл атқарады.

*Алдын ала тергеу дегеніміз* – тергеушінің тапқан іздері бойынша өтіп кеткен қылмыс оқиғасын қалпына келтіру мақсатында жүзеге асырылатын бағытты процесс.

Әлемдік тәжірибеге көз жүгіртетін болсақ, барлық демократиялық қағидаға негізделген мемлекеттік заң жүйесінің ажырамас тетігі ретінде адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтары қарастырылады. Міне сондықтан 1995 ж. Қазақстан Республикасының даму тарихындағы жаңалық ретінде құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беру институты енгізілді. Конституцияға сәйкес бұл функцияны арнайы өкілдік берілген органдар жүзеге асырады, олардың қатарына құқық қорғау органдары жүйесінің ажырамас тетігі ретінде алдын-ала тергеу органдарында жатқызуға болады. Өйткені бұл органның

негізгі міндеті қоғам мүшелерін құқық бұзушылықтардан қорғау болып табылады, ал бұл адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің бірден бір кепілі болып табылады. Ал бұл қызметтің жемісті жүзеге асуын қамтамасыз ету үшін тергеушілердің жеке жеке басының ерекшеліктері үлкен рөл атқарады, атап айтар болсақ тергеушінің идеялық көзқарастарының жүйелілігі, тұтастығы, реттілігі оның қызметінің нәтижесіне әсер ететіні сөзсіз.

Тергеуші өз қызметі барысында басқа тұлғалармен араласады, тіптен оларға тәрбиелік әсер етуді жүзеге асырады десе де болады, ал осы қызмет барысында ол ұстанатын моральдық-саяси қағидалар тәрбие құралына айналады. Тәрбиеші бірінші кезекте өзі тәрбиелі болу керек емес пе, ал идеялық-саяси шынығу сананы тәрбиелеудің бір формасы, жеке тұлғаның рухани негізі десе де болады.

Қылмыстық іс жүргізу және соттық этика ғылымдарының рухани негізін салуда үлкен үлес қосқан В.Ф. Кони өз еңбегінің бірінде әр заңгер өз мамандығының рухани негіздерін игеруі міндетті деп көрсетті.

Тергеушінің маралдық сипатына құқықтық сана кіреді, ол қоғамдық нормаларды іс-жүзінде пайдалануда шешуші роль атқарады. Құқықтық идеология ретінде құқықтық сана дегеніміз – құқықтық білім, көзқарастар, идеялар жүйесі, ал құқықтық психологиялық тұрғыдан құқық әсерімен байланысты уайым, әдет сияқты саналық сезімдер жиынтығы. Құқықтық психология құқықтық құбылыстардың адам санасындағы барлық көрініс түрлерін, оның сол құбылыстарға деген пікірлерін зерттейтін ғылым саласы. Тергеуші қызметінің бұл саламен байланыстылығы оның қызмет ерекшеліктеріне байланысты, атап айтар болсақ ол бөгде кей реттерде заңға қайшы ықпалдарға ұшырап отырады, мүдделі жақтардың әсерлеріне төтеп беруі тиіс, өз қызметін қауіпті нәтижелер болуы мүмкін деген үрейде атқаруы тиіс және т.б. Сондықтан тергеушінің психикалық қалыптасуында еріктік қасиеттер үлкен рөл атқарады.

Тергеушінің моральдық-еріктік түр сипатында қағидашылық қасиеті маңызды белгілердің бірі, яғни адамның нақты бір идеяға нық сенімділігі және сол мақсатқа жету жолында кедергілер мен қауіп қатерлерге қарамастан белсенділік танытуы. Осыған орай Л.Н.Толстой «Адам өз арының талаптарын қалай орындаса қоғамды жақсартуға сол дәрежеде қызмет етеді», деген. Бұл қасиет сыртқы теріс әсерлерге төтеп беруге көмектеседі. Жеке және қоғамдық мүдде қайшылықтарын қоғам мүддесіне шешуге жағдай жасайды. Күрделі даулы жағдайда тергеуші өз сезімі мен ұмтылыстарының иесі болуы керек және рухани қағидаларды ұстануы тиіс.

Биліктік өкілеттілік, тергеушілердің тәуелсіздігі, тергеу құпиялылығы тергеу қателіктерінің болу мүмкіндіктерін туындатады. Тергеу қызметіндегі заңдылықтың сақталуын қамтамасыз еті, тергеушінің өз қызметіне көзбен қарауына байланысты. Бұл қасиетті қалыптастыру үшін моральдық-саяси тәрбие беру, кәсіби біліктілікті арттыру кезінде тергеуші өз шешімдері мен әрекеттеріне объективтік баға беруге, оларды сын көзбен талдауға үйретілуі керек, өйткені тергеушінің қателесуге құқығы жоқ, оның шешімі адам тағдырын шешуде маңызды.

Тергеу қызметі еңбекқорлықты, жоғары жұмыс қабілеттілігін, қажырлы еңбекті және шыдамдылықты талап етеді. Кей тергеушілер тергеудің бірінші сатысында жедел қимылдап, күн-түн демей бірнеше тәулік бойына өз қызметін қызығушылықпен атқара келе, іс бойынша ұзақ әдістемелік жұмыс басталған кезде іске деген қызығушылығын жоғалтып алып, істі соңына дейін әзер жеткізеді. Бұл жағдайда тергеушілерге шыдамдылық пен сабырлық қажет қасиеттер.

Қажырлылық – еріктің өзекті қасиеті - әр кезде кедергілерді жеңуге дайындық, ұзақ уақыт бір мақсатты көздеу және оған жету үшін барлық күш қуатты жоғарыландыру қабілеті. Алдын ала жұмыстың барлық детальдарын болжау мүмкін емес, көп жағдайда тергеуші ағымдағы жұмысын тастап, жедел шараларды жүзеге асыруға мәжбүр болады, ал бұл тергеуші қызметін тиімді ұйымдастыруда кедергісін тигізеді. Осы жағдайда шешуші рөлді тергеушінің ұйымдастырушылық қабілеті атқарады. В.Л.Василевтің пікірінше:

«Тергеушінің ұйымдастырушылық қызметі гипотезалар мен жоспарларды тексеру, тергеу мақсатында басқа адамдарды іске асыруға бағытталған ерікті әрекеттерден көрінеді. Оның мазмұнына жұмылдыру, өзін өзі ұйымдастыру, күштерді тиімді пайдалану, анықтама ұйымдарының қызметкерлерімен бірлесе әрекеттесу кіреді».

Тергеу қызметі үшін қажетті ұйымдастырушылық қабілеттер мен қасиеттерді үш топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Қажырлылық, жедел қимыл, өзін өзі ұйымдастыру, міндеттерді қалыптастыру, оны сатыларға бөліп, қызметін жоспарлау;
2. Тапқырлық, жауаптылық, талап қоя білу, құпияны сақтай білу, қылмыстық істі қарау барысында процесске қатысушы адамдарға басшылық жасай білу;
3. Ұстамдылық, тәртіптілік, өзін-өзі сын көзбен қарау, әріптестері мен басшылар арасында өзін өзі сыйлата білу.

Тергеу қызметіндегі шамадан тыс жүктеме, оның секірмелі қызметіне әкеледі, яғни ай соңында немесе істі қарау мерзімі аяқталар кезде айрықша ауыртпашылықпен жұмыс жасауы байқалады. Тергеу жұмысының нормативтік сипаты тергеушінің жеке басының формализм қасиетімен бірге отырып, тұрақты түрде шаблонды әрекет етуге әкеледі. Ал шығармашылық қызмет ету тергеушінің еркі мен ойлау қабілетінің дамуына байланысты. Белсенділік тергеушінің процессуалдық тәуелсіздігін қамтамасыз ететін қасиет. Адам тағдыры алдындағы жауаптылық тергеуші қызметіндегі шиеленістілікті ідете түседі, соның нәтижесінде тез ашуланшақ, ретсіз белсенділік, асығыстық пайда болады. Ал тергеуші қандай жағдай болмасын өзін-өзі ұстамды сипатта көрсете білу керек. Ол өз сезімін жүгендей біліп, ұстамдылық пен шыдамдылығын мінез-құлқы, көңіл-күйі, сөйлеуінде, әрекеттерінде пайдалана білу керек.

Қарапайым адам көзге өрескел түсіп тұрған нәрсені байқаса, тергеуші барлығын көруі керек. Психологияда адам бір сезім мүшесімен белгілі бір уақыт аралығында сезінген әсерлерін санау жүзеге асырылған, санау нәтижесінде бір күн ішінде адам он мыңдаған әсерлерді басынан кешіретіндігі анықталған. Ал тергеуші соның ішінен өзіне керекті сезіп, байқау керек. Ол оның назарына байланысты, яғни өз санасын қабылдауға, түсінуге есте сақтауға және қалпына келтіруге бағыттау қабілетіне байланысты.

Міне, біз қысқаша тергеу қызметкерлерінің жеке басына қажетті моральдық-еріктілік қасиеттердің бір қатарына тоқталып кеттік. Оларды дамыту әрине әр тергеушінің мақсаты болуы керек, өйткені әр адам өз ісінің шебері болу үшін әр кезде өзінің бойындағы оң қасиеттер мен қабілеттерді дамытып отыруы тиіс, ал мемлекет өз тарапынан оған қолдау көрсетуі тиіс.

Тергеуші қызметінің психологиялық құрылымының негізгі құрамдас бөлшегі қылмыстың өткен оқиғасы, ол кездегі жақтардың қарым-қатынасы, қылмыс жасаған субъектінің жеке басын танып білу, әр түрлі фактілерді жинау және зерттеу барысындағы тергеушінің танымдылық белсенділігі болып табылады. Алдын ала тергеу барысында өткен қылмыс оқиғасының моделі жасалады. Фактілі мәліметтерді жинауды бастаған кезде тергеуші қорытынды нәтиже жөнінде хабардар болмайды, тек іздеу, анықтау, жинау және зерттеу барысында болған қылмыс оқиғасын қалпына келтіру арқылы ақиқатқа қол жеткізеді. Осы қызмет барысында таным процессі өте қажет, өйткені іс бойынша фактілі мәліметтерді жинау кезінде іске қатысты емес те фактілер болады, солардың ішінде іске жарамдысын таңдау, олардың бір бірімен байланыстылығы арқылы іске қатыстылығын анықтау үшін тергеуші интеллектуалдық танымды пайдаланады.

Тергеуші қызметінде қолда бар ақпараттарды дұрыс түсініп, оларды, орынды таңдауына жағдай жасайтын криминалистік білім және тәжірибе елеулі орын алады.

Тергеу қызметін атқарып жүргендердің кәсіби қабілеттерін дұрыс бағалау тергеу қызметкерлерінің біліктілігін көтеруде үлкен рөл атқарады. Өкінішке орай, ғылымда тергеуші қызметіне үміткердің осы қызметке жарамдылығын, қабілеті мен икемділігін жүз пайызға анықтайтын әдіс, тәсілдер жоқ.

Адамның тергеу қызметіне жарамдылығы жөніндегі оң болжам жасау тәсілдері әлі де жақсарту қажет етеді.

### **10 – тақырып. Ішкі істер органдарының қызметкерлерінің әдептілігі.**

*Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары* – мемлекеттік басқарудың қоғамдық тәртіпті қорғау мен қылмысқа қарсы күресу жөніндегі атқарушы және өкімші қызметті жүзеге асыратын, жеке адамның, азаматың және мемлекеттің Конституциялық құқықтары мен мүдделерін қорғайтын қарулы құқық қорғау жүйесі.

*Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары* - Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес анықтау, алдын ала тергеу мен жедел іздестіру қызметін, сондай-ақ қоғамдық тәртіпті сақтау мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, қоғам мен мемлекеттік мүдделеріне қылмыстық және өзге де заңға қарсы қол сұғушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі атқарушылық және өкілетшілік функцияларын жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік орган болып табылады.

*Тәртіп* - әр адамның өзін үнемі бақылауда ұстайтын ішкі тірегі, сананың дәйегі. Сондықтан да, тәртіп бар жерде адамның, жеке тұлғаның күнделікті іс-әрекетіне тікелей байланысты.

*Тәрбие дегеніміз* – адамдарға қалаған бағытта ықпал жасау. Адалдық пен шыншылдық адамгершілік жағынан кіршіксіз болу қоғамдық өмірде және жеке басының өмірінде қарапайым, кішіпейіл болу деген сөз.

*Имандылық* - әділетсіздік, жауыздықты, зорлық-зомбылықты, ұрлық-қорлық тағы басқа толып жатқан теріс қылықтарды айыптайды, жолын кеседі, болдырмауға тырысады.

Ал құқық болса кез келген теріс қылықтарға тыйым салады, кінәлі адамға мәжбүрлеу, жазалау шараларын қолданып, бас бостандығынан айыру арқылы оның түзілуіне ықпал тетеді.

Ішкі істер органдарына қызметке жасы он сегізден кем емес, өзінің жеке, моральдық, іскерлік, кәсіби қасиеттері, денсаулығы мен дене бітімі, білім деңгейі жөнінен өзіне жүктелген міндеттерді атқаруға қабілетті Қазақстан Республикасының азаматтары қабылданады.

Ішкі істер органдарына қызметке қабылдау мемлекеттік қызметшілер кадрлары туралы республикалық деректер орталығына алдын ала сұрау салынған және азаматтар міндетті арнайы тексеруден өткен жағдайда жүзеге асырылады.

Ішкі істер органдарына қызметке қабылдау қызметке тағайындау жолымен, соның ішінде контракт жасасу жолымен жүзеге асырылады. Бұл ретте контрактының нысаны мен шартын Ішкі істер министрі белгілейді.

Ішкі істер органдарының оқу орындарына оқуға орта білімі бар, он сегіз жасқа толмаған адамдар алынады. Ішкі істер министрлігі оқу орындарының күндізгі бөлімдеріне оқыған уақыт мерзімді әскери қызмет өткеруге теңестіріледі. Бұл ретте ішкі істер органдарының қаражаты есебінен оқу ақысы төленіп ішкі істер министрлігінің оқу орындарына, басқа оқу орындарына оқуға түскен адамдармен контракт жасалады, онда оқу орнын бітіргеннен кейін ішкі істер органдарында әрі қарай қызмет атқару шарты мен мерзімі қарастырылады.

Ішкі істер органдарының қатардағы және кіші басшы құрамдағы лауазымдарына отыз екі жастан аспаған, орта және аға басшы құрамдағы лауазымдарға қырық жастан аспаған адамдар қабылданады. Ерекше жағдайларда осы жас шегі Ішкі істер министрінің шешімімен өзгертіледі.

Қатардағы және басшы құрамдағы лауазымдарға тағайындалған немесе ішкі істер органдарының кадрларына алынған әскери міндеттілер, соның ішінде курсанттар мен ішкі істер органдары жүйесі оқу орындарының тыңдаушылары белгіленген тәртіппен әскери есептен шығарылады және ішкі істер органдарының арнайы есебінде тұрады.



Ішкі істер органдарына алғаш қызметке тұрушы адамдар міндетті түрде бастапқы арнайы оқудан өтеді және олар үшін сынақ мерзімі белгіленеді. Сынақ мерзімін және тағылымдамадан өту тәртібі мен шартын Ішкі істер министрі белгілейді.

Ішкі істер органдарына қызметке алынған азамат мәтінін Республика Президенті бекіткен ант береді.

Ішкі істер органдарына қызметке қабылдау тәртібі, қызметкерлердің қызмет өткеруі, олардың өкілеттігі мен жауапкершілігі осы Заңмен, Республика Үкіметі бекіткен Ішкі істер органдарының қатардағы және басшы құрамдағы адамдарының қызмет өткеруі туралы ережемен, басқа да құқықтық нормативтік актілермен белгіленеді.

Ішкі істер органдарына қызметке бұрын сотталған және қылмыстық жауапкершіліктен ақтауға болмайтын негіздер бойынша босатылған, сондай-ақ мемлекеттік қызметтен, өзге құқық қорғау органдарынан, соттардан және әділет органдарынан теріс себептермен босатылған адамдар қабылданбайды.

Ішкі істер органдарының қызметкерлері мемлекеттік өкіметтің өкілдері болып табылады және мемлекеттің қорғауында болады.

Ішкі істер органдарындағы қызмет - Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекет және Қазақстан халқы алдындағы қызметтік міндеттері мен қызметтік борышын атқаруына байланысты мемлекеттік қызметтің айрықша түрі.

Ішкі істер органдарында қызмет атқаратын немесе кадрлары болып табылатын, белгіленген тәртіппен арнаулы атақ берілген адамдар, сондай-ақ Ішкі істер министрлігі әскери-тергеу органдары мен әскери полициясының қызметшілері ішкі істер органдарының қызметкерлері болып табылады.

Ішкі істер органдарының қызметкерлеріне олардың жеке басын және өкілеттігін растайтын белгіленген үлгідегі куәліктер мен жетондар беріледі.

Ішкі істер органдарының қызметкерлеріне Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасы осы Заңға және ішкі істер органдарының қатардағы және басшы құрамдағы адамдарының қызмет өткеруі туралы ережеге қайшы келмейтіндей дәрежеде қолданылады.

Ішкі істер органдары қызметкерлерінің еңбек қатынастары Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасымен, Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасымен реттеледі.

#### ***Адамның ішкі істер органдарында қызметте болуымен байланысты шектеулер***

1. Ішкі істер органы қызметкерлерінің лауазымы оқытушылық, ғылыми немесе өзге де шығармашылық қызметтен басқа, депутаттық мандатпен, өзге де ақы төленетін қызметті атқарумен, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырумен, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кірумен сыйыспайды.

4. Ішкі істер органдарының қызметкерлеріне ереуілдер ұйымдастыруға және оларды өткізуге қатысуға тыйым салынады.
5. Ішкі істер органдарының қызметкерлері партияларда, кәсіптік одақтарда болуға, қандай да болсын саяси партияны жақтауға тиіс емес.
6. Ішкі істер органдарында Ішкі істер министрі анықтайтын тәртіп пен шарттарда кәсіпкерді (лауазымдарды) қоса атқаруға немесе уақытша орнында болмаған қызметкердің міндеттерін атқаруға рұқсат етіледі.

Ішкі істер органдарының қызметкерлері Республиканың бүкіл аумағында, атқаратын лауазымына және ішкі ведомстволық бағыныстылығына, уақытына қарамастан, азаматтар мен лауазымды адамдар оларға құқық бұзушылық туралы арыз немесе хабар жасаған жағдайда не осындай әрекет тікелей анықталған ретте құқық бұзушылықты тыю және құқық бұзушыларды ұстау, көмекке мұқтаждарға жәрдем беру, оқиға болған орынды күзету, сондай-ақ таяу жердегі ішкі істер органын хабардар ету үшін өзіне берілген құқықтарды толығымен пайдалануға міндетті.

2. Полицияның учаскелік инспекторы, ішкі істер органы желілік пунктінің бастығы, патрульдік учаскенің бастығы, полицияның кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі учаскелік инспекторы қызмет көрсетілетін әкімшілік учаскеде немесе аумақта ішкі істер органдарының барлық міндеттері, соның ішінде әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарай отырып және әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алуға, оларды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау мен жоюға бағытталған, ұйымдар үшін міндетті ұсыныстар әзірлей отырып өз құзырының көлемі мен шегінде атқаруды ұйымдастырады және жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі жол полициясы департаментінің бастығы қызметі бойынша Қазақстан Республикасының Бас мемлекеттік автомобиль

инспекторы болып табылады.

3. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің азаматтардың құқықтарын уақытша шектейтін іс-әрекеттері "Заң атымен" деген сөздерді айта отырып жасалады. Кез келген адам мұндай жағдайда белсенді іс-әрекетті тоқтатып, ішкі істер органдары қызметкерлерінің талаптарына сөзсіз бағынуға және оның қызметтік міндеттерін орындаумен байланысты нұсқауларын орындауға міндетті.

## 11-тақырып. Құқық қорғау органдары қызметшілерінің кәсіптік қарым-қатынас жасау мәдениеті

*Құқық қорғау органдарының кәсіби қызметі* – мемлекеттік қызмет болып табылады. Мемлекет бұл органдар алдына азаматтарды, меншікті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға, басқару тәртібіне нұқсан келтіретін қылмыстың алдын алуға бағытталған мақсаттар мен міндеттер қояды. Құқық қорғау қызметі мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз ету құралы десе де болады, сондықтан мемлекет құқық қорғау органдарының қызметін жақсарту мақсатында қайта дайындау және қызметкерлердің білімін, кәсіби деңгейін, біліктілік дәрежесін арттыру болып табылады. Бұл талап барлық құқық қорғау жүйесінің буындарына және жеке әр-бір қызметкерге қатысты талап болып табылады.

*Құқық қорғау органдары қызметінің негізгі мәні* олардың атауынан айқын көрінеді: бұл мемлекеттің маңызды конституциялық міндеті — адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды және сақтауды жүзеге асыру. Олардың басқа да қалған функциялары — қоғамдық тәртіпті сақтау, меншікті қорғау, қылмыстылықпен күрес, қоғамға қарсы бағытталған құбылыстардың алдын алу және т.б.— осы маңызды міндеттің элементтері. Құқық қорғау органдарының өзі де мемлекеттің элементі, оның негізгі құрылымдарының бірі-белгілі бір қоғамның қалыпты өмір сүруін ұйымдастыратын, әлеуметтік нормалар мен қатынастардың жүйесі ретінде құқықтың кепілі қызметін атқаратын билік құрылымы — болып табылады.

*Құқық қорғау органдары өз қызметін жүзеге асыруда мынадай негізгі әдістерді қолданады:* құқықбұзушылықтардың алдын алу (яғни, азаматтармен тәрбие жұмыстарын жүргізу) және ерекше жағдайларда тікелей зорлау нысанын иеленетін мәжбүрлеу санкцияларын қолдану. Жоғарыда келтірілген анықтамадан көрініп тұрғандай, “биліктік күш” түсінігі (яғни, мәжбүрлеуге, зорлауға негізделген әрекет) құқық қорғау органдары қызметінің негізгі сипаттамасы болып табылады.

Құқық қорғау органдарының қызметі туралы нақты білмейтін тұлғалар бұл жұмыстың адамгершілік мазмұны туралы ойланбайды да. Қарапайым, бұл қызметке қатысы жоқ адамның көзқарасы бойынша бұл құрылымдар тек қорқыту және зорлау құралдарын ғана қолданады. Және олардың ойынша, бұл саладағы талаптар — осы құралдарды қолдану қабілетіне қойылатын талаптар. Олар құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жұмысында төмендегідей адамгершілік қасиеттердің ерекше роль атқаратынын білмейді де: адалдық, адамдарға деген махаббат, әділеттілік, батылдық, қоғам алдындағы өз әрекеттері үшін жоғары жауаптылық және т.б. Қызметкерде аталған қасиеттердің болуы оның кәсібилігінің міндетті өлшемі болып табылады. Олардың бойында осы қасиеттерді тәрбиелеуге басшылардың, тәрбие және кадр аппараты қызметкерлерінің, қызметтік ұжымдардың барлық іс-әрекеттері бағытталған. Қызметтің бұл жағына талаптарды қоғам да, қызметтік құжаттар да қояды. Мысалы, “Ресей Федерациясының ішкі істер органдарындағы қызмет туралы Ереженің” 58 бабының “Л” тармағына сәйкес, ішкі істер органдарының қызметкерлерінің жеке, адамгершілік қасиеттеріне қойылатын талаптарға қайшы әрекет жасаған қызметкер өз қызметінен босатылады.

Сол себепті де, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің өз әрекеттерінің қаншалықты әділ екендігі жөнінде тұрақты түрде ойлануы заңды да. Мұндай жағдайда өз әрекеттеріне заң тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар, адамгершілік, ар-ұят тұрғысынан да баға бере алған қызметкерді ғана жоғары кәсібилік ерекшелендіреді.

Адам күнделікті нан үшін, материалдық игіліктер үшін ғана өмір сүрмеуі керек. Ол үшін, ең алдымен, шындық пен бостандық, ар-ұят пен қадір-қасиет, адамгершілік пен гуманизм жоғары тұруы тиіс. Сол себепті де, жеке тұлғаның жоғары моральдық қасиеттері ретінде қарастырылатын адам мінезінің түрлері құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметтік іс-әрекеттерінің ажырамас бөлігі, олардың кәсіби шеберлігінің, адамгершілік және мәдени даму деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Кез-келген қоғамда өмір сүріп, еңбек ету — бұл өз мақсаттарына жетуге ұмтылған қазіргі күнгі адамдардың қызметі ғана емес. Бұл — ғасырлар бойы қалыптасқан

қатынастар жүйесі де, адам ескеріп-сыйлауға міндетті қоғамдық адамгершілік қағидалары да, әрбір еңбек үдерісімен қатар жүретін, қоғамда үстемдік құрған идеялар, теориялар, көзқарастар да. Сондықтан, құқық қорғау органдарының жеке құрамы, олардың қызметтік іс-әрекеттері туралы оң көзқарас, ол ұлттық дәстүрлерге, адамгершілік нормаларына сәйкес келген жағдайда ғана, халықтың қолдауын тауып, сыйластығына бөленеді.

Б.э. дейінгі IV ғасырда Аристотель азаматтың қалыптасуы қалай жүретіні туралы жазған. 18 жасқа толғанда бозбала Халық жиналысына келіп, ант береді: “мен заңдардың талаптарын бұзбаймын, ұлтымның қасиетті ережелерін сақтаймын, қажет болған жағдайда, Отаным үшін күресемін”. Бұдан кейін ол екі жылға әскерге кетеді. Осыдан кейін ғана ол толыққұқылы азамат деп танылған. Ежелгі заманның өзінде адамдар мемлекеттегі әскердің маңызды ролін түсінген. Ал қазіргі кезде көптеген адамдардың мемлекет алдындағы кез-келген міндеттерден бас тартуын байқауға болады. Сылтаулар мынадай: еш пайдасы жоқ, қиын, қауіпті...

Бүкіл әлемде мемлекеттік қызметтің кәсіпкерлікке қарағанда пайдасы азырақ екендігі белгілі. Алайда, қоғамның саған билікті бергенін сезіну, мемлекеттік қызметтің кейбір артықшылықтары (мысалы, зейнетақы, әртүрлі жеңілдіктер және т.б.) белгілі бір материалдық шығындардың орнын толтырады. Қоғамды, мемлекеттік қызметкерлерді сыйлау — қоғамның рухани және адамгершілік жағдайының, мемлекеттің тұрақтылығы мен беріктілігінің маңызды көрсеткіші.

Әрине, қызметтің негізгі мәні болып заңға қызмет ету табылады. Алайда, бұл жерде ескеріп өтетін бір жайт, заң өз бетімен мақсат болып табылмайды, ол қоғамның игілігі үшін қызмет етеді. Және қоғам заңды әділеттіліктің, яғни, қоғам мен мемлекеттің қалыпты өмір сүруін қамтамасыз ететін жоғарғы адамгершілік бастаманың, көрінісі деп таныған жағдайда ғана ол игілік болып саналады.

Егер азаматтар заңды әділетсіз, адамгершілік пен адамдыққа қарсы деп тапса, онда оны орындау қарама-қайшы, яғни, қоғамды тұрақсыздандыратын нәтижеге алып келеді.

Неге бұл жерде мәселе осылай қойылған? Себебі, ең алдымен, құқық қорғау органдарында заңға қызмет етемін деп ойлап, өз міндеттерін ешбір жүрексіз, заң әріптерінің артынан тірі адамды көрмей орындайтын қызметкерлердің болуы. Жоғарыда келтірілген талдаудан көрініп тұрғандай, қызметтік міндеттерді осылай орындау, көп жағдайларда, заңдарға көңілдің толмауына, ал кей кездерде мемлекеттің ішкі саясатына деген қарсы қатынсақа алып келеді.

Бұл жерде мәселе мемлекет пен белгілі бір тұлғаның мүдделерін қарсы қою, заң талаптарын ескермеу туралы емес. Заң — қасиетті ережелер. Сол себепті де, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қасиетті міндеті болып қандай жағдайда болмасын заңға қайшы әрекеттер жасамау болып табылады. Алайда, егер неміс үшін қоғамдық өмір сүрудің басты қағидасы болып “орднунг”, яғни, тәртіп, заң табылса, егер Иса адамдарға деген махаббатын иудаизм дінінің заңдарына қарсы қойғаны үшін өлтірілсе, ресейлік азамат үшін ең басты болып “шындық пен ар-ұяттың негізінде” өмір сүру табылады және ол осы көзқарасының негізінде заң да осы қағидаға қызмет етеді деп күтеді. Сонымен қатар, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің басты міндеттерінің бірі — өзінің қызметтік борышын орындау, басқаша айтқанда, заң талаптарын орындауда, оның нәтижесі адамгершілік сипатта болатындай және әлеуметтік әділеттілік талаптарының өмірге енуіне жағдай жасайтындай қызмет ету.

Сонымен, құқық қорғау органдары қызметкері тұрақты түрде қоғам мен өзінің қызметтік құрылымының адамгершілік тұрғыдан бір-біріне әсер ету саласында қызмет атқарады. Бір жағынан, ол қоғамның адамгершілік-тәрбиешілік әсерін сезінеді, екінші жағынан, ол өзі азаматтарға тәрбиелік әсер етеді: егер оның заң талаптарын орындауы әлеуметтік әділеттілік ісіне қызмет етсе және оны адамдар терең адамгершілік сипатта деп сезінсе, оның тәрбиелік әсері оң сипатта болады; ал егер азаматтар бұл әрекеттерді әділетсіз және адамгершілікке қарсы деп қабылдаса — кері әсері тиеді.

Міне, құқық қорғау органдарындағы тәрбие қызметі осындай негіздерге сүйенген. Оның көптеген аспектілері бар, бірақ, адамгершілік сипаттағы тәрбиелеу — органдардың және бөлімдердің басшыларының, тәрбиелеу және кадрлық аппарат қызметкерлерінің, қызметтік ұжымдардың тәрбиелік қызметінің маңызды нысаны болып табылады. Адамгершілік сипаттағы тәрбиелеудің құрамына қызметкерлерде патриоттық және ұжымшылдық сезімдерін, әлеуметтік әділеттілік, адамдарды сыйлау сезімдерін тәрбиелеу кіреді. Құқық қорғау органдары қызметінің бұл саласындағы талаптар бірқатар қызметтік құжаттарда олардың қызметінің басында-ақ бекітілген. Алғашқылардың бірі болып адамдарға деген дұрыс қарым-қатынас талабы орын алды. Тәрбиесіздіктің, өз билігін асыра пайдаланудың органда қызмет етуге қайшы келетіндігі айтып өтілді. Қызметкер кезкелген жағдайда өзін мәдениетті, сыпайы ұстануы тиіс. Оның әрекеттері қатаң әрі шешуші болуымен қатар, әрқашан әділетті және халыққа түсінікті болуы тиіс.

Сонымен, заңды сыйлау оның нормаларына сәйкес жүріс-тұрысты білдіреді және оның талаптарын саналы түрде орындауға дайындықтан көрініс табады.

Алайда, осы мәселеге қатысты, халық арасында оң нәтижелерге жету үшін, оны құқықтық тәрбиелеумен қатысты мәселені кешенді түрде шешу қажет. Және бұл жерде басты роль құқық қорғау органдары қызметкерлеріне беріледі.

Бұл мақсаттарда олар жазбаша насихатты, теледидар көрсетілімдерін, құқықтық білім беруді, құқықтық әсер етудің көркем құралдарын белсенді түрде қолданады. Құқықтық насихат — көпшілік идеологиялық жұмыстың белгілі бір түрі.

Дәл осында мемлекет, демократия және құқық туралы білімді тереңдету қорлары жинақталған. Біздің елімізде жалпы білім беретін мектептердегі құқықтық білімдердің негізімен таныстыратын сәйкес кластардың, заң колледждерінің кеңінен таралуы бекер емес; инженерлік, шаруашылық мамандардың біліктілігін көтеру курстарына да құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қатысуы үйреншікті болды.

Сонымен қатар, халықты құқықтық тәрбиелеу үдерісінде маңызды рольді құқық қорғау органдары қызметкерлерінің төменгі буыны иеленген. Мұндай тұлғалардың қатарынан полицияның учаскелік инспекторын атауға болады. Учаскелік инспектор — сөздің тура мағынасында әрбір үйге кіретін, көптеген азаматтармен тікелей қатынасқа түсетін, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің ішінде халыққа ең жақын қызметкер. Оның жұмыс орны — нақты ықшамаудан, нақты әкімшілік учаске. Оның жұмысының нәтижесіне, ең алдымен, қылмыстылықпен күрестің жалпы нәтижелері тәуелді болады.

*Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қоғам мен мемлекетке қызмет етуінің адамгершілік мәні* — адамдарда заңға деген сыйлы қарым-қатынасты қалыптастырудың, тәрбиелеудің маңызды факторларының бірі. Халықты құқықтық тәрбиелеуді нығайтудың қажеттігін құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеудегі ролінің артуымен, мемлекеттік-құқықтық құрылыс саласындағы халықтың белсенділігінің өсуімен байланыстыруға болады. Құқық қорғау органдары қызметкерлері өздеріне тән арнайы нысандар мен әдістер арқылы азаматтарды қолданыстағы заңнама туралы кеңінен ақпараттандыруды жүргізеді, оларда заңдардың қажеттігі мен әлеуметтік әділеттігі туралы сенімді қалыптастыруды, заң талаптарын саналы түрде орындауын, заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуды қамтамасыз етеді.

Құқықтық тәрбиелеу және заңға деген сыйластық қатынас бойынша жұмыстың тиімділігі жастық, білімдік, кәсіби және басқа да ерекшеліктерін ескере отырып, халықтың әртүрлі санаттарын қамтитын және заңнама мен нақты құқықтық нормалардың негіздерімен танысудағы белгілі бір мақсаттылық пен кезектілікті көздейтін жүйенің болуымен анықталады.

Ең алдымен, өсіп келе жатқан буынды құқықтық тәрбиелеуге, оқу және еңбек ұжымы жағдайларында жұмысты оңтайландыруға, лауазымды тұлғалардың, шаруашылық басшылардың, әртүрлі коммерциялық құрылымдардың басшыларының құқықтық дайындығын көтеруге ерекше көңіл бөлу қажет. Халықтың құқықтық санасын

қалыптастыру бойынша жұмыста ерекше роль бұқаралық ақпарат құралдарына — баспаға, радиоға, телекөрсетілімдерге, сонымен қатар, әдебиет пен өнерге берілген.

Еңбеккерлердің жоғары құқықтық мәдениетін тәрбиелеу, олардың заңға деген сыйлы қарым-қатынасын қалыптастыру қызметінде ерекше жауаптылық заң орындары мен мекемелеріне — соттарға, прокуратураларға, полицияға, адвокатураға, банктік, коммерциялық және басқа да құрылымдардың заң қызметтеріне жүктелген.

Заң мекемелерінің қызметінде заңдылықты қатаң сақтау, олардың қызметіндегі алдын-алу жұмыстарын жан-жақты нығайту, сот өндірісінің тәрбиелік мәнін және кәсіби мәдениетін көтеру, азаматтарды қабылдауды жақсарту, олардың шағымдары мен арыздарын қарау — азаматтардың құқықтық санасы мен олардың заңға деген сыйлы қарым-қатынасын нығайтудың маңызды алғышарты.

Құқық қорғау органдары мен олардың қызметкерлерінің алдында тұрған мақсаттар қылмыстылықпен күрес міндеттерімен тығыз байланысты, олар әлеуметтік маңызды сипатқа және терең гуманистік мазмұнға ие. Алайда, бұл құқық қорғау органдары мен олардың қызметкерлерінің алдына қойылған мақсаттардың кез-келгені оң адамгершілік мазмұнға ие дегенді білдірмейді. Бұл мазмұн заңдылықты сақтауға, құқықтық сананың деңгейіне, қызметтің нысандары мен әдістеріне және басқа да көптеген факторларға байланысты. Сол себепті де, әрбір нақты жағдайда пайда болған мақсатты жаңаша бағалау қажет.